

Aspecten van cultuur

De culturele consequenties van het moderniseringsproces

Willem de Koster en Jeroen van der Waal
Studentnummers: 269164; 274442
Rotterdam, december 2004
Erasmus Universiteit Rotterdam
Faculteit der Sociale Wetenschappen
Opleiding Sociologie
Begeleider: Dr. D. Houtman

Aspecten van cultuur

De culturele consequenties van het moderniseringsproces

Illustratie voorzijde
Carel Willink, 'Simeon de pilaarheilige', 1939
Olieverf op doek, 57 x 75 cm, Gemeentemuseum, Den Haag

Voorwoord

Tijdens het schrijven van deze scriptie hebben wij van verschillende mensen steun ontvangen. Allereerst gaat onze dank uit naar Dick Houtman, vanwege de buitengewoon inspirerende en betrokken begeleiding die we van hem hebben gekregen. Verder danken we Peter Achterberg voor zijn raad bij het vinden van literatuur, Jan Koster voor zijn adviezen op het gebied van de statistiek en Joop Mulder voor zijn hulp bij de opmaak. Daarnaast zijn wij dank verschuldigd aan Masja van Meeteren en Dennis Timp, die eerdere versies van ons werk van kritisch commentaar hebben voorzien.

Delft/Rotterdam, december 2004

Willem de Koster
Jeroen van der Waal

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1	Inleiding	1
Hoofdstuk 2	Modernisering, cultuur en politiek	3
2.1	Inleiding	3
2.2	Modernisering	3
2.3	De Nederlandse situatie	4
2.3.1	De traditionele samenlevingsvorm	4
2.3.2	De laatmoderne samenlevingsvorm	5
2.4	Cultuur en politiek	7
2.5	Het verband tussen <i>moreel conservatisme/progressiviteit</i> en <i>autoritarisme/libertarisme</i>	9
Hoofdstuk 3	Onderzoeksvragen, hypothesen en onderzoeksopzet	11
3.1	Inleiding	11
3.2	Onderzoeksvragen	11
3.3	Hypothesen	12
3.4	Onderzoeksopzet	14
Hoofdstuk 4	Operationalisering	
4.1	Inleiding	15
4.2	Operationalisering van de modelconcepten	15
4.3	Verzuiling nader beschouwd	21
Hoofdstuk 5	Zijn de dimensies echt verschillend?	24
5.1	Inleiding	24
5.2	‘Algemeen cultureel conservatisme’, of twee verschillende dimensies?	24
5.3	<i>Moreel conservatisme/progressiviteit</i> en <i>autoritarisme/libertarisme</i> empirisch nader beschouwd	26
Hoofdstuk 6	Kan traditioneel stemgedrag van laatmodern stemgedrag worden onderscheiden?	30
6.1	Inleiding	30
6.2	De invloed van de dimensies op het stemgedrag	30
6.3	De invloed van ‘voorgegeven’ religieuze waarden	32
6.4	Conclusie	36
Hoofdstuk 7	Conclusies	37
7.1	Inleiding	37
7.2	Onderzoeksvragen, probleemstelling en empirie	37
7.3	Implicaties van de bevindingen	38
7.4	De opkomst van een zelfreflexief waardepatroon en de politieke sociologie	39
Noten		41
Literatuur		43

Hoofdstuk 1

Inleiding

In de afgelopen decennia hebben westerse samenlevingen een proces doorgemaakt waarin traditionele instituties hun grip op de samenleving steeds meer hebben verloren. Deze fungeren minder dan vroeger als richtinggevend kaders voor denken, voelen en handelen. Waar religieuze en politiek-ideologische stromingen voorheen een duidelijk omlijnd antwoord boden voor maatschappelijke vraagstukken, zijn mensen ten gevolge van de invloed van moderniseringsprocessen steeds meer op zichzelf aangewezen. Vastomlijnde interpretatiekaders hebben voor velen hun legitimiteit verloren. Processen van secularisering, individualisering en rationalisering hebben religies en ideologieën doen eroderen.

De waarden van deze religieuze en ideologische stromingen waren voor hun aanhang boven twijfel verheven. Zij werden aan het individu 'voorgegeven' (cf. Heelas, 1996) en door hem¹ geïnternaliseerd, waardoor ze niet als dwingend werden ervaren. Zo leverden deze stromingen een consistent gedachtegoed, waaruit het concrete denken, voelen en handelen van de aanhangers als het ware vanzelf voortvloeide. Zij verschaften hen, met andere woorden, een identiteit.

Inmiddels ontberen veel individuen zo een 'voorgegeven' identiteit. In laatmoderne samenlevingen zijn zij, door bovengenoemde transformatieprocessen, op zichzelf teruggeworpen. Waar 'voorgegeven' identiteiten aan betekenis inboeten, ontstaat ruimte voor zingeving- en identiteitsproblemen. Het laatmoderne individu moet nog steeds stelling nemen ten aanzien van verscheidene maatschappelijke vraagstukken. En de vraag, hoe om te gaan met culturele verschillen, is door de moderniseringsprocessen zelfs prangender geworden: het laatmoderne individu wordt immers sterker aan dergelijke verschillen blootgesteld dan zijn traditionele voorganger, die veilig was ingebed in instituties ingericht volgens zijn eigen ideologie.

Processen van modernisering hebben zo een grote invloed op de verschillende waardepatronen binnen een samenleving. Erosie van de betekenis van 'voorgegeven' waardedimensies wil echter niet zeggen dat er nog slechts individuen zonder richting resten. Het impliceert allerm minst dat er geen andere waardedimensie op de voorgrond treedt, op basis waarvan mensen diverse maatschappelijke vraagstukken benaderen. De overtuiging dat moderniseringsprocessen gepaard gaan met het verdwijnen van duidelijke waardepatronen en culturele scheidlijnen (cf. Gibbins, 1989: 23-4; Hellemans, 1990: 255-6), wordt door ons niet gedeeld.

In dit sociologisch werkstuk onderzoeken wij de invloed van moderniseringsprocessen op culturele waardedimensies. Waar het belang van 'voorgegeven' waarden en identiteiten vermindert, komt waarschijnlijk een andere waardedimensie centraal te staan. Het kenmerkende verschil is dat de waarden die horen tot deze dimensie, zelfreflexief van karakter zijn. Dit brengt ons tot de volgende probleemstelling:

Zijn in een traditionele samenlevingsvorm 'voorgegeven' waarden belangrijker dan in een laatmoderne samenlevingsvorm, terwijl voor zelfreflexieve waarden het tegengestelde geldt?

Om dit te onderzoeken zullen we aandacht besteden aan de rol die culturele waarden spelen in de politieke sociologie. De mate waarin mensen hun stemgedrag op bepaalde waarden baseren, geeft immers een indicatie van het belang dat zij aan deze waarden hechten. We

concentreren ons op de Nederlandse situatie, die in dit verband bijzonder is wegens de verzuiling. Het verzuilde deel van de Nederlandse samenleving is een duidelijk voorbeeld van een samenlevingsvorm waarin het individu zijn identiteit krijgt 'voorgegeven'. Zuilen zijn gebaseerd op coherente ideologieën, die bepalend zijn voor het denken, voelen en handelen van hun leden. Omdat zich een proces van ontzuiling heeft voltrokken (zie o.a. Buiting, 2000; Dekker & Ester, 1990, 1993; Middendorp, 1991), zijn 'voorgegeven' waarden waarschijnlijk steeds minder belangrijk geworden. De ontzuiling is daarmee de Nederlandse uitingsvorm van het zojuist omschreven moderniseringsproces.

Op de voorzijde van dit werkstuk is het schilderij 'Simeon de pilaarheilige' van Carel Willink afgebeeld. Dit kunstwerk weet in een beeld te vangen, wat wij in deze studie onderzoeken: door het afbrokkelen van de zuilen, en daarmee het eroderen van leidraden voor het menselijk denken, voelen en handelen, is men op zichzelf aangewezen en blijft men in vertwijfeling achter.

Hoofdstuk 2

Modernisering, cultuur en politiek

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk schetsen we eerst een brede maatschappelijke verandering in de westerse wereld (2.2). Vervolgens betogen we dat er door deze verandering in Nederland twee samenlevingsvormen te onderscheiden zijn, waarin verschillende vormen van culturele waarden van belang zijn (2.3). Dan laten we zien welk belang dit heeft voor de politieke sociologie (2.4). Tenslotte formuleren we ideeën omtrent het empirisch verband tussen de onderscheiden vormen van culturele waarden (2.5).

2.2 Modernisering

Tijdens de afgelopen decennia hebben zich in westerse samenlevingen nauw verwante processen voorgedaan. In deze samenlevingen is het individu steeds meer losgeraakt van verscheidene vastliggende maatschappelijke verbanden. Hoewel er een waaier aan terminologie wordt gebruikt om deze processen te benoemen, wordt er veelal hetzelfde omschreven. De ontwikkelingen kunnen onder de noemer 'modernisering' worden gevangen. Giddens spreekt in het gelijknamige boek over 'reflexieve modernisering' (1994). Hierbij doelt hij op het gegeven dat individuen in laatmoderne samenlevingen steeds meer op zichzelf aangewezen zijn voor het bepalen van hun identiteit. Hij noemt deze samenlevingen posttraditioneel: traditie is er steeds minder bepalend voor het denken, voelen en handelen van individuen. Lash beschrijft in dezelfde bundel zelfreflexiviteit als:

It suggests (...) a relation to the social world that one is analysing, knowledgeably from our own situated (note: not 'standpointed') positions, from our own semantic background, our own prejudgements. (Lash, 1994: 210)

Ook Hooghe en Houtman beschrijven dergelijke veranderingen:

Vertrouwde maatschappelijke verbanden en gedrag patronen verliezen hun vanzelfsprekend karakter, waardoor individuen sterker dan voorheen zelf gedwongen worden keuzen te maken op professioneel, levensbeschouwelijk of politiek gebied. (Hooghe & Houtman, 2003: 215)

Een soortgelijk proces wordt door Heelas (1996) 'detraditionalisering' genoemd. In traditionele culturen is geen ruimte voor kritische reflectie of keuze. In een traditionele samenleving ziet men zichzelf als onlosmakelijk verbonden met een groter geheel. Mensen krijgen hun identiteit en culturele waarden vanuit dit geheel 'voorgegeven'. In een proces van detraditionalisering is dit veranderd. Er bestaat volgens Heelas een redelijke consensus over de gedachte dat mensen zichzelf in de laatmoderne tijd, anders dan in traditionele samenlevingen, als 'self-directive' en reflexief beschouwen. 'Voorgegeven' culturele elementen verliezen hun betekenis. Heelas definieert detraditionalisering als:

Detraditionalization involves a shift of authority: from 'without' to 'within'. It entails the decline of the belief in pre-given or natural orders of things. Individual subjects are called upon to exercise authority in the face of the disorder and contingency which is thereby generated. 'Voice' is displaced from established sources, coming to rest with the self. (1996: 2)

Een en ander komt terug in de analyse die Dassen geeft van het onttoveringsbegrip bij Weber. De kern is dat er

in de moderne, onttoverde wereld geen publieke, algemeen erkende “laatste waarden” meer [zijn]. (...) Vanzelfsprekende en vastomlijnde waarden en levensdoelen zijn (...) verdwenen. De mens moet in een onttoverde wereld *zelf* zin geven aan zijn handelen en bestaan, vanzelfsprekende levensordeningen (zoals de christelijke religie) zijn weggevallen. (1999: 192, 221)

In een wereld die betoverd is, worden zin en identiteit door de buitenwereld geboden. Ten gevolge van de onttovering zijn waarden “niet meer af te leiden uit een transcendent Absoluut iets” en zijn het Ene en het Ware uiteen gevallen (1999: 230-1), waardoor men in de laatmoderne samenleving zelf zin en identiteit moet construeren:

Er is niet meer één vertrouwd overkoepelend waardensysteem, maar juist een *veelheid* van met elkaar strijdende waarden zonder onderlinge hiërarchie. Mensen ervaren een zinprobleem wanneer zin niet meer vanzelfsprekend is *gegeven* [onze cursivering] en men door de wirwar van waarden niet meer weet waarop men zijn handelen moet baseren. (1999: 231)

Een gemeenschappelijk element in het werk van de aangehaalde auteurs is dat ze allen, in hun eigen terminologie, een overgang beschrijven van een samenlevingsvorm waarin waarden en identiteit ‘voorgegeven’ zijn, naar een laatmoderne, waarin men waarden en identiteit niet ‘voorgegeven’ krijgt. In onze analyse staat de aanwezigheid van richtinggevende kaders voor denken, voelen en handelen centraal, waarmee de eerstgenoemde samenlevingsvorm zich onderscheidt van de laatmoderne. Men moet zich niet in verwarring laten brengen door de verschillende begrippen die de diverse auteurs hanteren om de samenlevingsvormen aan te duiden: een laatmoderne samenleving verschilt op dezelfde wijze van een ‘traditionele’, als zij verschilt van een ‘moderne’. De moderniteit is namelijk, in het licht van hetgeen hier besproken is, identiek aan wat door enkele auteurs ‘traditioneel’ wordt genoemd: ook in de moderniteit werden denken, voelen en handelen, en daarmee de identiteit, ‘voorgegeven’. Tijdens de moderniteit hadden maatschappelijke verbanden immers nog een vanzelfsprekend karakter, en in de ‘grote vertellingen’ (Lyotard, 1987 [1979]) van het modernisme is duidelijk sprake van een geheel van ‘het Ene en het Ware’.

Omwille van de leesbaarheid zullen we in het vervolg de samenlevingsvorm die tegenover de laatmoderne wordt geplaatst, ‘traditioneel’ noemen.

2.3 De Nederlandse situatie

2.3.1 De traditionele samenlevingsvorm

In Nederland heeft de traditionele samenlevingsvorm, die wordt onderscheiden van de laatmoderne, een bijzondere verschijningsvorm, namelijk in de verzuilde structuur die het grootste deel van de Nederlandse samenleving lange tijd kenmerkte.

Blom merkt op dat de begrippen ‘zuil’ en ‘verzuiling’ gebruikt worden om “de opvallende geleiding van de Nederlandse samenleving op levensbeschouwelijke gronden aan te duiden” (1985: 10). Verschillen in gedrag patronen kunnen volgens Blom voor het grootste deel worden verklaard door de herkomst uit een bepaalde levensbeschouwelijke kring: de zuil waartoe men behoorde.

Het aantal zuilen dat de Nederlandse samenleving kent, en met name *kende* daar zich een proces van ontzuiling voltrekt (zie o.a. Buiting, 2000; Dekker & Ester, 1990, 1993; Middendorp, 1991), is niet op voorhand aan te geven. Diverse auteurs hanteren verschillende definities en nemen daardoor een verschillend aantal zuilen waar (Blom, 1985; Buiting, 2000). Men gaat normaliter uit van op zijn minst een katholieke en een protestants-christelijke

zuil. Wanneer naast deze confessionele zuilen geen socialistische en liberale zuil worden onderscheiden, bestaan de argumenten hiervoor er doorgaans uit dat deze groepen onvoldoende sociale differentiatie kennen en dat ze te zwak geïnstitutionaliseerd zijn om van zuilen te kunnen spreken.

Beschouwt men echter, zoals wij, de zuilen als traditionele samenlevingsvormen in de hierboven beschreven zin, dan zijn deze argumenten van minder belang. Het gaat er in dat geval om in hoeverre de zuilen aan hun leden een identiteit ‘voorgeven’. Er moet daartoe binnen een zuil sprake zijn van één bindend principe, een gemeenschappelijk gedeelde ethiek en geloof; er moet samenhang bestaan in het geheel, er moet één levensbeschouwing zijn (Dassen, 1999: 232-3). In elk van de vier genoemde zuilen is duidelijk sprake van één centrale levensbeschouwing. Bij de twee confessionele zuilen bestaat deze vanzelfsprekend uit hun religieuze opvattingen. Ook de socialistische zuil kent een duidelijke bindend principe: Dassen stelt dat utopieën dienen om de wereld opnieuw te ‘betoveren’, hetgeen impliceert dat de socialistische utopie binnen de socialistische zuil hetzelfde functioneert als de religieuze levensbeschouwing in de confessionele zuilen. In dit verband is het van belang dat Weber schreef dat de socialistische levensbeschouwing religieuze trekken vertoont: “Sie [de socialistische beweging] wollte ein Ersatz für Religion, selbst eine Religion sein” (geciteerd in Dassen, 1999: 239). En Dassen noemt socialisme zelfs een ‘plaatsvervangende religie’ (1999: 244). De liberale ideologie wordt in dit verband minder genoemd, maar zij heeft evenzeer een utopisch karakter, en fungeert op soortgelijke wijze als het algemene en bindende principe voor de liberale zuil (cf. Foucault, 2001 [1975]: 269; Noordegraaf-Eelens, 2004).

In de context van ons onderzoek onderscheiden we daarom vier zuilen – een katholieke, een protestants-christelijke, een socialistische en een liberale – die aan hun leden identiteit en zin ‘voorgeven’. Een dergelijke visie is niet ongebruikelijk. Meerdere auteurs hebben er op gewezen dat tijdens de verzuiling de identiteit van het individu werd bepaald door middel van socialisering binnen de zuil (Dekker & Ester, 1993; Zijderveld, 2000). Dekker en Ester, die ook uitgaan van vier zuilen, stellen zelfs dat zuilen de vorming van de identiteit van het individu monopoliseerden (Dekker & Ester, 1990: 171).

De vier zuilen verschaffen hun leden dus identiteit en zin. Culturele waarden maken hier een belangrijk deel van uit, en worden binnen de zuilen dus op traditionele wijze ‘voorgegeven’. Deze waarden zijn voor ons van belang, aangezien onze aandacht uitgaat naar hun rol in de politieke sociologie. Ze bevinden zich op een dimensie met polen die wij ‘moreel conservatief’ en ‘moreel progressief’ noemen: aangaande man/vrouw verschillen, gezinswaarden en homoseksualiteit bestaan in de zuilen duidelijke, ‘voorgegeven’ opvattingen die, doordat ze deel zijn van de bindende levensbeschouwing, belangrijk zijn voor de leden. Deze dimensie zullen we voor het gemak *moreel conservatisme/progressiviteit* noemen.² De door de confessionele zuilen ‘voorgegeven’ waarden horen voornamelijk tot de conservatieve kant van deze dimensie, terwijl de socialistische en liberale waarden voornamelijk de progressieve zijde vormen.

2.3.2 De laatmoderne samenlevingsvorm

Identiteit, zingeving en bijbehorende waarden worden niet ‘voorgegeven’ aan personen die niet in een zuil ingebed zijn. Een dergelijk persoon heeft daardoor een grotere kans om zingevingsproblemen en twijfel over de eigen identiteit te ervaren. De manier waarop hij omgaat met culturele verschillen dient in dat geval te worden bepaald door reflectie op zichzelf en de maatschappij waarin hij leeft. Wanneer, zoals hierboven, de verzuilde samenlevingsvorm als traditioneel opgevat wordt, kunnen mensen die niet tot een zuil behoren als laatmodern beschouwd worden. Deze laatmodernen kampen zoals gezegd met culturele problemen:

culturele problemen betreffende identiteit en zingeving [zijn] in de hedendaagse laatmoderne samenleving saillanter dan voorheen, juist doordat hun 'voorgegeven' en als min of meer 'vanzelfsprekend' aanvaarde oplossingen voor velen [de laatmodernen] hun geloofwaardigheid hebben verloren. (Houtman, 2004: 3)

Het laatmoderne individu moet zijn of haar identiteit bepalen door middel van een bewuste en overwogen stellingname aangaande culturele vraagstukken, in plaats van dat deze door verzuilde maatschappelijke verbanden is 'voorgegeven'.

Mensen die niet in een zuil zijn ingebed ervaren, als in een onttoverde wereld, vele waarden zonder hiërarchie of ordening, die onderling strijdig zijn. Hoe men op deze culturele verschillen reageert, is afhankelijk van het wereldbeeld dat men heeft. Hier is het begrip reïficatie van Berger en Luckmann behulpzaam. Zij omschrijven dit als:

Reification is the apprehension of human phenomena as if they were things, that is, in non-human or possibly suprahuman terms. Another way of saying this is that reification is the apprehension of the products of human activity as if they were something else than human products – such as facts of nature, results of cosmic laws, or manifestations of divine will. Reification implies that man is capable of forgetting his own authorship of the human world (...) It is experienced by man as a strange facticity, an *opus alienum* over which he has no control rather than as the *opus proprium* of his own productive activity (...) Both the institutional order as a whole and segments of it may be apprehended in reified terms (...) The basic "recipe" for the reification of institutions is to bestow upon them ontological status independent of human activity and signification (...) Through reification, the world of institutions appears to merge with the world of nature. It becomes necessity and fate, and is lived through as such, happily or unhappily as the case may be. (Berger & Luckmann 1966, geciteerd in Gabennesch, 1972: 863-4)

Reïficatie is dus een visie op de sociale werkelijkheid alsof deze vaststaat, en absoluut en natuurlijk is. Wanneer men een gereïficeerd wereldbeeld heeft, is de discrepantie tussen dat beeld en de zich omringende onttoverde wereld groot.

Een en ander hangt samen met wat Gabennesch 'breadth of perspective' noemt. Gabennesch (1972) omschrijft dit indirect als het zich bewustzijn van andere definities, evaluaties en gezichtspunten, en het besef dat de eigen zienswijze slechts een van een grote reeks mogelijke perspectieven is. Aangaande de relatie tussen 'breadth of perspective' en het wereldbeeld merkt hij op:

(...) individuals with narrow perspectives seem more likely to view the social world in fixed, absolute terms. Such people appear to conceive of social reality as encompassing a superordinate normative dimension, an external locus where events are determined, where moral authority resides, and to which men must adapt themselves. The individuals with broader perspectives seem less likely to conceive of themselves as acting in the face of coercive normative powers standing above and independent of men. (1972: 862-3)

Wanneer iemand een nauw blikveld heeft, ervaart hij de confrontatie met de veelheid aan strijdige waarden waarschijnlijk als negatief. Het bestaan van culturele verschillen binnen één samenleving wijkt af van zijn gereïficeerde wereldbeeld, en dit wordt derhalve gepercipieerd als een bedreiging voor de sociale orde, waaraan men juist zoveel belang hecht, en waaraan men een rigide conformering nodig acht. De breedte van het blikveld hangt dus negatief samen met het aanhangen van autoritaire waarden, die volgens het idee achter de F-schaal van Adorno et al. (1950) worden ingegeven door een preoccupatie met sociale orde en een rigide conformering hieraan.³

Autoritaire waarden spelen waarschijnlijk een grote rol voor mensen met een beperkt blikveld. In de perceptie van iemand met een beperkt blikveld wijkt de onttoverde wereld, met al zijn culturele verschillen en niet hiërarchische, tegenstrijdige waarden, aanzienlijk af van zijn gereïficeerde wereldbeeld. Autoritaire waarden zullen worden benadrukt in een poging

om deze discrepantie te verminderen. Voor mensen met een breed blikveld geldt het tegendeel: het is plausibel dat libertaire waarden voor hen van groot belang zijn, omdat ze daarmee ruimte trachten te scheppen voor culturele verschillen, die door hen niet als bedreigend worden ervaren, maar waarschijnlijk juist gewaardeerd worden. Wat betreft de culturele waarden bij niet-verzuilden is dus een dimensie met als polen autoritarisme en libertarisme van belang.

Dat deze dimensie bij de niet-verzuilden een grote rol speelt, is ook af te leiden uit het werk van Zijderveld (2000). Hij stelt dat in gemoderniseerde samenlevingen vooral de 'kwalen' anomie en vervreemding voorkomen. Ze treden beide op de voorgrond indien: "The institutions are (...) abstract, overbureaucratized, rationalized and formalized" (2000: 201). Anomie wordt volgens Zijderveld veroorzaakt doordat een gebrek aan institutionele controle wordt ervaren. Dit is, in het licht van het bovenstaande, vooral te verwachten bij een laatmodern individu met een beperkt blikveld. Hij kan moeilijk omgaan met de vele ongeordende waarden van de laatmoderne samenleving, en krijgt geen 'oplossingen' in de vorm van culturele waarden, identiteit en zin 'voorgegeven' door een zuil. Ook Berger beschrijft de reactie op een wereld waarin steeds minder vast staat en boven twijfel verheven is als potentieel anomisch:

What is truth in one context of the individual's social life may be error in another. What was considered right at one stage of the individual's social career becomes wrong in the next. Once more the anomic threat of these constellations is very powerful indeed (Berger et al., 1974: 184)

Het is plausibel dat een anomisch individu, in zijn streven naar meer houvast, veel belang hecht aan het herstellen van een meer rigide sociale orde. Gevoelens van anomie leiden volgens het bovenstaande tot het toekennen van veel belang aan autoritaire waarden. Dat er een empirische samenhang tussen anomie en autoritarisme bestaat is reeds herhaaldelijk vastgesteld (cf. Lutterman & Middleton, 1970; McDill, 1961; Srole, 1956).

Vervreemding treedt op wanneer er een teveel aan controle wordt ervaren van de door Zijderveld omschreven abstracte, bureaucratische, gerationaliseerde en geformaliseerde instituties. Men zal zich in dat geval verzetten tegen de ervaren beperking van de individuele vrijheid die dit surplus aan controle tot gevolg heeft. Hierdoor zullen libertaire waarden bij de mensen die vervreemding ervaren van groot belang zijn. Zo beschrijven Aupers et al. (2003) de vervreemdende uitwerking van laatmoderne instituties, die leidt tot een 'demonisering' van deze instituties bij hen die deze als vervreemdend ervaren.

De dimensie met autoritarisme en libertarisme als polen, staat, kortom, centraal bij niet-verzuilden, ten gevolge van de gedwongen omgang met een veelheid aan strijdige waarden, en in verband met de 'ziekten van de moderniteit'. Deze dimensie zullen we in het vervolg aanduiden als *autoritarisme/libertarisme*.

2.4 Cultuur en politiek

In het bovenstaande hebben we betoogd dat culturele waarden in twee dimensies uiteenvallen, te weten *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme*. Wat is nu de betekenis voor de politieke sociologie van dit onderscheid in culturele waarden? Houtman geeft een aanzet tot een antwoord:

Culturele vraagstukken rond de omgang met culturele verschillen en identiteiten zijn, onder invloed van de afgenomen greep van traditionele waarden en normen op het sociale leven, steeds meer in het brandpunt van de samenleving en politiek komen te liggen, waardoor het stemgedrag steeds meer wordt aangestuurd door culturele stemmotieven (Houtman, 2004: 7-8)

Houtman maakt hier dus een onderscheid tussen traditionele waarden en niet nader gespecificeerde ‘andere’ waarden ‘rond de omgang met culturele verschillen en identiteiten’, en impliceert dat ze verschillen in hun invloed op het stemgedrag.

In de politieke sociologie bestaat veel aandacht voor de rol van culturele waarden. Verschillen tussen categorieën van deze waarden worden echter bij het empirisch onderzoek onvoldoende onderkend. Verscheidene auteurs die zich met stemgedrag in laatmoderne samenlevingen bezig houden, gooien de dimensies *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* op één hoop. Zie hiervoor bijvoorbeeld werk van Houtman (2003) en Flanagan & Lee (2003). Verder maakt Achterberg geen onderscheid tussen de verschillende categorieën van culturele waarden, wanneer hij het bij zijn bespreking van “nieuwe [i.e. culturele] politiek” heeft over:

een cultureel conflict waarin individuele vrijheid tegenover inperking van die vrijheid staat en waarin dus typisch culturele issues als ‘recht en orde’, ‘rechten van onderdrukten als minderheden, homoseksuelen en vrouwen’ ‘traditionele morele waarden’ etc. worden besproken. (2004a: 337-8).

Recentelijk deed hij iets dergelijks, toen hij stelde dat autoritarisme is opgebouwd uit issues als de rol van vrouwen, abortus en moreel gezag (2004b: 14, 34).

De genoemde auteurs erkennen, kortom, niet dat culturele waarden zijn opgebouwd uit meerdere dimensies met verschillende achtergronden. In het bovenstaande hebben we aannemelijk gemaakt dat in een traditionele samenlevingsvorm een andere dimensie van culturele waarden van belang is dan in een laatmoderne. In de Nederlandse context is voor mensen die tot een zuil behoren vooral de dimensie *moreel conservatisme/progressiviteit* van belang, omdat waarden die horen tot deze dimensie op traditionele wijze aan hen worden ‘voorgegeven’. Voor niet-verzuilden is de dimensie *autoritarisme/libertarisme* van belang, wegens hun gedwongen omgang met een veelheid van onderling strijdige waarden en abstracte instituties. Gezien het verschil in belang dat de dimensies hebben in de respectievelijke categorieën, verwachten we dat de invloed van de beide dimensies op het stemgedrag op dezelfde wijze verschilt.

Normaliter onderscheidt men in de literatuur twee vormen van stemgedrag: een economische en een culturele variant. Deze betreffen stemgedrag dat wordt gemotiveerd door respectievelijk economische en culturele waarden (cf. Houtman, 2003: 108). Met het oog op het bovenstaande is dit onderscheid niet voldoende. Culturele stemmotieven moeten worden opgesplitst in een op traditionele wijze ‘voorgegeven’ *moreel conservatieve/progressieve* dimensie en een laatmoderne, zelfreflexieve, dimensie van *autoritarisme/libertarisme*, waardoor men kan spreken van respectievelijk ‘traditioneel’ en ‘laatmodern’ cultureel stemgedrag. Dat dit onderscheid niet gemaakt wordt, en dat alle dimensies van culturele waarden onder het motto ‘als het maar correleert’⁴ samengevoegd worden, is problematisch: voor een goed begrip van het stemgedrag in de laatmoderne samenleving dienen de dimensies gescheiden te worden, aangezien de verschillen aanzienlijk zijn. Het is zelfs plausibel dat, in een proces van modernisering – zoals ontzuiling – het toenemend belang van de dimensie *autoritarisme/libertarisme* ten koste gaat van de dimensie *moreel conservatisme/progressiviteit*, omdat beide dimensies verschillende achtergronden kennen. In onze optiek vormt de afnemende betekenis van ‘voorgegeven’ waarden de basis voor de opkomst van zelfreflexieve waarden. Naar verwachting wordt de ene dimensie dus qua saillantie in een historisch proces door de andere opgevolgd, hetgeen benadrukt dat het samenvoegen van beide dimensies problematisch is.

Dat het door ons bepleite onderscheid relevant is voor empirisch onderzoek blijkt uit de problemen die zich voordoen wanneer het niet overdacht wordt. Zo verwachtten De Witte en Billiet (1999) dat cultureel conservatisme in Vlaanderen een stem voor de Christen

Democraten zou voorspellen. Dit bleek echter niet het geval. De auteurs wijten dit aan hun operationalisering van cultureel conservatisme:

(...) the indicators for cultural conservatism were rather 'though' [sic!] ones, referring to ethnocentrism and authoritarianism mostly. 'Softer' indicators, such as moral attitudes and child rearing practices, were lacking. (...) this might have influenced some of the results concerning membership of the Christian pillar and voting behaviour for the CVP. (de Witte & Billiet, 1999: 113)

Dit suggereert dat de door ons gemaakt tweedeling van vitaal belang is: de bevindingen van De Witte en Billiet wekken de indruk dat *autoritarisme/libertarisme* ('hard cultureel conservatisme') wezenlijk verschilt van *moreel conservatisme/progressiviteit* ('zacht cultureel conservatisme'), en dat het derhalve ook een andere invloed op het stemgedrag heeft.

2.5 Het verband tussen *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme*

Zoals uit het bovenstaande blijkt, wordt het onderscheid tussen beide dimensies in empirisch politiek-sociologisch onderzoek niet gemaakt. Dit komt waarschijnlijk doordat de items die tot de verschillende dimensies behoren, in de praktijk aanzienlijk correleren (cf. Achterberg, 2004b).

De beide dimensies verschillen in het belang dat ze hebben in verschillende categorieën in de samenleving, zoals hierboven uiteengezet: de dimensie *moreel conservatisme/progressiviteit* is volgens ons van belang in de verzuilde categorie, en de dimensie *autoritarisme/libertarisme* is onzes inziens van belang in de niet-verzuilde categorie. Hoewel het *belang* van de dimensies tussen de verschillende groepen varieert, hangen mensen uit beide groepen vanzelfsprekend wel waarden aan die op de voor hen minder belangrijke dimensie te plaatsen zijn. De dimensies blijken in de praktijk, zoals gezegd, zelfs flink samen te hangen. Doordat men in empirisch onderzoek alle culturele waarden op één hoop gooit, lijkt men veelal aan te nemen dat deze samenhang lineair is, hetgeen zoveel wil zeggen als: libertarisme gaat samen met morele progressiviteit en autoritarisme gaat samen met moreel conservatisme.

Wij trekken de aard van deze samenhang in twijfel. Wanneer men de dimensies opdeelt in een progressieve en een conservatieve helft, verwachten we dat de samenhang zich voornamelijk voor zal doen aan de progressieve zijde, terwijl aan de conservatieve kant vrijwel geen samenhang zal bestaan. Dit idee is gebaseerd op de onderstaande overwegingen.

Een autonoom individu dat veel waarde hecht aan individuele vrijheid zal waarschijnlijk moreel conservatieve waarden als even beklemmend ervaren als autoritaire waarden. Beide categorieën waarden belemmeren immers de individuele ontplooiing. Hij wijst deze waarden dan af, en onderschrijft daarom hun beide tegenpolen, te weten moreel progressieve en libertaire waarden. Derhalve is onze verwachting dat deze zijden van de onderscheiden waardedimensies aanzienlijke lineaire samenhang vertonen. Moreel conservatisme hoeft echter niet zo sterk samen te hangen met autoritarisme. Hoewel ze beide inperking van individuele vrijheid impliceren, kennen ze andere achtergronden. Waar moreel conservatisme berust op legitimiteit, aangezien het ingegeven wordt door richtinggevende maatschappelijke verbanden, gaat het bij autoritarisme om dwang. Het aanhangen van 'voorgegeven' conservatieve ideeën omtrent genderverhoudingen, homoseksualiteit en gezins- en reproductievraagstukken is iets anders dan het sterk hechten aan een rigide en dwingende sociale orde.

Dat dit in de politieke sociologie tot op heden niet onderkend is, komt wellicht doordat wetenschappelijke onderzoekers zelf veelal waarden aanhangen die tot de progressieve zijden

behoren. Zoals gezegd is er voor hen geen principiële verschil tussen moreel conservatisme en autoritarisme: beide worden als verstikkend beschouwd. Het is mogelijk dat zij de samenhang tussen de waarden die ze zelf aanhangen daardoor als vanzelfsprekend zien, en derhalve niet onderkennen dat zich aan de overzijde van het spectrum iets anders voordoet.

In dit hoofdstuk hebben we getheoretiseerd over de samenhang tussen *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme*, en over het belang van beide dimensies in verschillende categorieën in de samenleving. In het volgende hoofdstuk zullen we onze ideeën verwoorden in twee onderzoeksvragen en diverse hypothesen.

Hoofdstuk 3

Onderzoeksvragen, hypothesen en onderzoeksopzet

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk formuleren we, nadat we een kort overzicht van onze theoretische ideeën hebben gegeven, twee onderzoeksvragen (3.2). Vervolgens formaliseren we onze verwachtingen in de vorm van een aantal hypothesen (3.3). Tenslotte schetsen we de opzet van het onderzoek (3.4).

3.2 Onderzoeksvragen

In het vorige hoofdstuk is betoogd dat laatmodern stemgedrag ontstaat, waar traditioneel stemgedrag door moderniseringsprocessen wordt teruggedrongen. In dit verband hebben wij gesteld dat diverse auteurs, wanneer ze handelen over cultureel stemgedrag (zie o.a. Achterberg, 2004a, 2004b; Achterberg & Houtman, 2003; Flanagan & Lee, 2003; Houtman, 2003), geen rekening houden met het verschil tussen de traditionele en de laatmoderne variant. Cultureel stemgedrag wordt door hen louter tegenover economisch stemgedrag gesteld. Wat zij dikwijls op één hoop gooien als cultureel stemgedrag, splitsen wij op in een traditionele en laatmoderne component.

In de Nederlandse context is dit onderscheid, wegens de verzuiling, goed te maken. Verzuilden krijgen hun waarden als het ware ‘voorgegeven’. Denk hierbij aan de stelling van Dekker en Ester (1990: 171) dat de vorming van de identiteit wordt gemonopoliseerd door de zuil. De houding ten opzichte van verschillende culturele vraagstukken wordt door de zuilideologie reeds gegeven. Niet-verzuilden ontberen zo een leidraad voor hun denken, voelen en handelen. De positie die zij innemen ten opzichte van verscheidene culturele vraagstukken moeten zij zelfreflexief bepalen. Deze tegenstelling tussen ‘voorgegeven’ en zelfreflexieve waarden is waar verscheidene auteurs op doelen bij het beschrijven van processen van modernisering, detraditionalisering en onttovering (zie Dassen, 1999; Giddens, 1994; Heelas, 1996; Hooghe & Houtman, 2003; Houtman, 2004; Lash, 1994). In de Nederlandse context onderscheiden wij, naar analogie van het werk van deze auteurs, twee categorieën: een traditionele categorie, bestaand uit verzuilden, en een laatmoderne, bestaand uit niet-verzuilden.

Traditioneel ‘voorgegeven’ culturele waarden betreffen culturele vraagstukken waarover binnen de zuilen een duidelijk standpunt bestaat, dat door de zuilideologie wordt bepaald. Het gaat hier om genderverhoudingen, homoseksualiteit en gezins- en reproductievraagstukken.

Laatmoderne zelfreflexieve culturele waarden betreffen vraagstukken rond de omgang met een veelheid van onderling strijdige, niet-hiërarchische waarden, en met de ‘twee ziekten van de moderniteit’ (Zijderveld, 2000), vervreemding en anomie. De laatmoderne culturele waarden hebben derhalve te maken met een algemeen onbehagen met de samenleving als geheel.

De dimensie waarop traditioneel ‘voorgegeven’ culturele waarden zich bevinden noemen wij *moreel conservatisme/progressiviteit*. De dimensie van laatmoderne culturele waarden wordt door ons *autoritarisme/libertarisme* genoemd. Aangezien deze dimensies verschillende achtergronden hebben, verwachten we dat ze, ondanks hun samenhang (cf. Achterberg, 2004b), niet alleen theoretisch, maar ook empirisch te scheiden zijn. We verwachten dus dat

de empirie wijst op het bestaan van twee samenhangende dimensies, in plaats van op het bestaan van slechts één dimensie van ‘algemeen cultureel conservatisme’.

Verder is volgens ons de empirische samenhang aan beide zijden van de dimensies niet hetzelfde: wij verwachten dat er aan de progressieve kant een aanzienlijke lineaire samenhang bestaat, terwijl deze waarschijnlijk niet zo sterk is aan de conservatieve kant. Morele progressiviteit gaat, met andere woorden, naar ons idee vaak samen met libertarisme, terwijl dit niet het geval is bij moreel conservatisme en autoritarisme.

Onze eerste onderzoeksvraag handelt over de empirische verschijningsvorm van het door ons gemaakte theoretische onderscheid:

Zijn moreel conservatisme/progressiviteit en autoritarisme/libertarisme in Nederland empirisch te onderscheiden, en hoe hangen ze empirisch samen?

Gezien de verschillende achtergronden van de dimensies verwachten we voorts dat verzuilden meer belang hechten aan *moreel conservatisme/progressiviteit* dan niet-verzuilden, en dat voor *autoritarisme/libertarisme* het omgekeerde geldt. In relatie tot het stemgedrag brengt dit ons tot de tweede onderzoeksvraag:

Hebben de waardedimensies moreel conservatisme/progressiviteit en autoritarisme/libertarisme in Nederland voor verzuilden een andere invloed op het stemgedrag dan voor niet-verzuilden?

In de volgende paragraaf zullen we onze verwachtingen omtrent de beide onderzoeksvragen in de vorm van hypothesen formuleren.

3.3 Hypothesen

We vermoeden, zoals gezegd, dat de empirie duidt op het bestaan van twee samenhangende dimensies van culturele waarden, namelijk *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme*, in plaats van één enkele dimensie van ‘algemeen cultureel conservatisme’. De eerste hypothese luidt daarom:

- 1: Het patroon in culturele waarden wordt beter verklaard door de positief samenhangende dimensies *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* te onderscheiden, dan door uit te gaan van het bestaan van slechts één dimensie.

Verder denken we dat er weliswaar een empirisch verband tussen de dimensies bestaat, maar dat de samenhang niet lineair is. Wij vermoeden dat deze zich vooral voordoet aan de progressieve zijde van de dimensies. Dit leidt tot de volgende hypothese:

- 2: Wanneer *autoritarisme/libertarisme* wordt opgedeeld in een autoritaire en een libertaire helft, is er aan de libertaire zijde een aanzienlijke positieve lineaire samenhang met *moreel conservatisme/progressiviteit*, terwijl aan de autoritaire kant vrijwel geen samenhang bestaat met *moreel conservatisme/progressiviteit*.

Ook verwachten we dat de beide dimensies verschillen in hun samenhang met respectievelijk een dimensie bestaande uit ‘voorgegeven’ religieuze waarden en een index van religieuze betrokkenheid, die als indicatief beschouwd kan worden voor de mate van blootstelling aan

‘voorgegeven’ religieuze waarden. We veronderstellen dat er in het geval van *autoritarisme/libertarisme* geen samenhang zal bestaan, omdat deze dimensie geen ‘voorgegeven’ waarden behelst. De samenhang zal daarentegen aanzienlijk zijn bij *moreel conservatisme/progressiviteit*, daar deze dimensie bestaat uit ‘voorgegeven’ waarden. Hypothesen drie en vier omvatten deze ideeën:

- 3: Religieuze orthodoxie vertoont geen samenhang met *autoritarisme/libertarisme*, terwijl er een sterk positief verband is met *moreel conservatisme/progressiviteit*.
- 4: Religieuze betrokkenheid vertoont geen samenhang met *autoritarisme/libertarisme*, terwijl er een sterk positief verband is met *moreel conservatisme/progressiviteit*.

Indien de hypothesen twee, drie en vier bevestigd worden, wint het door ons gemaakte onderscheid, ondanks een aanzienlijke correlatie tussen de dimensies, aanzienlijk aan validiteit.

De dimensies verschillen onzes inziens, ten gevolge van hun verschillende achtergronden, in het belang dat er door verzuilden en niet-verzuilden aan wordt toegekend. We verwachten daarom dat, ook in het stemgedrag, *moreel conservatisme/progressiviteit* belangrijker is voor verzuilden, en dat *autoritarisme/libertarisme* van meer belang is voor niet-verzuilden. Dit is verwoord in de hypothesen vijf en zes:

- 5: Voor verzuilden is *moreel conservatisme/progressiviteit* van grotere invloed op het stemgedrag dan voor niet-verzuilden.
- 6: Voor niet-verzuilden is *autoritarisme/libertarisme* van grotere invloed op het stemgedrag dan voor verzuilden.

In een onderzoek naar traditioneel ‘voorgegeven’ waarden moet ook de rol van religie worden onderzocht. In de verzuilde categorie zijn immers twee confessionele zuilen opgenomen. Om uit te sluiten dat het op traditionele wijze ‘voorgegeven’ stemgedrag eigenlijk religieus gemotiveerd stemgedrag is, moet *moreel conservatisme/progressiviteit* in de verzuilde categorie een eigen invloed op het stemgedrag houden, wanneer rekening wordt gehouden met de invloed van religieuze orthodoxie of religieuze betrokkenheid op het stemgedrag. Deze invloed dient, wanneer onze theorie opgaat, in de verzuilde categorie groter te blijven dan in de niet-verzuilde categorie. Voorts dient de invloed van *autoritarisme/libertarisme* in de niet-verzuilde categorie groter te blijven dan in de verzuilde categorie. De volgende hypothesen geven dit weer:

- 7: Wanneer rekening wordt gehouden met de invloed van religieuze orthodoxie op het stemgedrag, heeft *moreel conservatisme/progressiviteit* een grotere invloed op het stemgedrag in de verzuilde categorie dan in de niet-verzuilde categorie.
- 8: Wanneer rekening wordt gehouden met de invloed van religieuze orthodoxie op het stemgedrag, heeft *autoritarisme/libertarisme* een grotere invloed op het stemgedrag in de niet-verzuilde categorie dan in de verzuilde categorie.
- 9: Wanneer rekening wordt gehouden met de invloed van religieuze betrokkenheid op het stemgedrag, heeft *moreel conservatisme/progressiviteit* een grotere invloed op het stemgedrag in de verzuilde categorie dan in de niet-verzuilde categorie.

- 10: Wanneer rekening wordt gehouden met de invloed van religieuze betrokkenheid op het stemgedrag, heeft *autoritarisme/libertarisme* een grotere invloed op het stemgedrag in de niet-verzuilde categorie dan in de verzuilde categorie.

De religieuze waarden worden in de confessionele zuilen ook ‘voorgegeven’, terwijl niet-verzuilden deze waarden niet op deze manier internaliseren. We verwachten daarom dat religieuze orthodoxie in de verzuilde categorie een sterkere directe invloed heeft op het stemgedrag dan in de niet-verzuilde categorie.

- 11: De directe invloed van religieuze orthodoxie op het stemgedrag is groter in de verzuilde categorie dan in de niet-verzuilde categorie.

In de volgende paragraaf schetsen we de opzet van het onderzoek, waarin de zojuist geformuleerde hypothesen getoetst worden.

3.4 Onderzoeksopzet

We zullen onze hypothesen statistisch toetsen. Hiertoe gebruiken we bestaande data, omdat bruikbare data eenvoudig te verkrijgen zijn, en omdat het voor ons praktisch onmogelijk is om zelf de benodigde gegevens te verzamelen.

De eerste hypothese zullen we in hoofdstuk vijf toetsen middels een confirmatorische factoranalyse met het computerprogramma LISREL. In dit hoofdstuk komen ook de hypothesen twee, drie en vier aan de orde.

We zullen de hypothesen vijf tot en met elf in hoofdstuk zes toetsen door de veronderstelde relaties tussen de concepten te incorporeren in padmodellen. Voor de verzuilde en de niet-verzuilde categorie zullen steeds afzonderlijke analyses worden uitgevoerd op basis van dezelfde modellen. Ook hiervoor gebruiken we het computerprogramma LISREL. Hiermee kan een schatting van de samenhang tussen de variabelen worden gemaakt, terwijl ook nagegaan kan worden in hoeverre het gepostuleerde model een goede weergave van de empirie is.

Bij het opstellen van de padmodellen volgen we Houtman (2003) en Middendorp (1991). De elementen waarvan in hun studies is gebleken dat ze theoretisch en empirisch relevant zijn voor het verklaren van stemgedrag, nemen we – voorzover de beschikbare dataset dat toelaat – in onze modellen op, naast een controlevariabele en *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme*. Zodoende kunnen onze modellen, wanneer onze hypothesen bevestigd worden, als een theoretische verfijning van bestaand onderzoek naar stemgedrag worden beschouwd.

In het volgende hoofdstuk zullen we de concepten, die in de analyses worden gebruikt, operationaliseren.

Hoofdstuk 4

Operationalisering

4.1 Inleiding

Voor de empirische toetsing van onze ideeën gebruiken we een bestand uit de reeks *Culturele veranderingen in Nederland*. Dit is een longitudinaal project van vragenlijstonderzoek, uitgevoerd door het Sociaal en Cultureel Planbureau, dat in de jaren zeventig begon. De vragen zijn niet in alle jaren geheel gelijk. We hebben er voor gekozen om in ons onderzoek de editie van 1975 te gebruiken (Middendorp, s.d.). Dit hebben we gedaan omdat deze versie de meest valide vragen bevat aangaande onze centrale begrippen, zowel met betrekking tot verzuiling als omtrent de culturele dimensies.

Het onderzoek van 1975 bestond uit een vragenlijst met een mondeling en een schriftelijk deel. Respondenten in de leeftijd van zestien tot vierenzeventig jaar werden geselecteerd met een voor Nederland representatieve clustersteekproef. Het responspercentage bedroeg zevenenzeventig, en het totaal aantal respondenten was 1977.

Zoals gezegd in hoofdstuk drie, zullen we onze ideeën toetsen middels padmodellen. Eerst bespreken we de operationalisering van de te gebruiken modelconcepten (4.2). Daarna behandelen we de operationalisering van verzuiling meer in detail (4.3).

4.2 Operationalisering van de modelconcepten

De items voor het bepalen van *moreel conservatisme/progressiviteit* zijn gekozen omdat zij vraagstukken betreffen waarover in de zuilen een door de bindende ideologie bepaalde stellingname bestaat. Het betreft waarden ten opzichte van homoseksualiteit, gezins- en reproductiewaarden en genderverhoudingen. In tabel 4.1 op de volgende bladzijde zijn alle items opgenomen, alsmede de bijbehorende nummers van de vragenlijst, de nummers van de variabelen, en de categorieën waartoe de items volgens Middendorp (1991) behoren.⁵ Verder hebben we aan elk item een eigen code toegekend, om latere verwijzingen naar de items te vereenvoudigen.

Omdat de items verschillen in het aantal antwoordcategorieën hebben we de scores gestandaardiseerd. De items M1, M2, M7, M10, M11 en M12 zijn omgepoold, zodat de waardeoriëntaties corresponderen met de overige items. Principale componentenanalyse geeft een eerste factor, waarop alle items hoog laden, die 29 procent van de variantie verklaart. Uit een betrouwbaarheidsanalyse volgt dat de items samen een goede schaal vormen: Cronbachs alfa is 0.76. Een en ander is op de volgende pagina weergegeven in tabel 4.2.

Respondenten met minder dan drie 'missing values' op de items krijgen schaalcores toegekend. Hogere schaalcores duiden op een hogere mate van moreel conservatisme.

Tabel 4.1 Items moreel conservatisme/progressiviteit

# Vraag	# Var.	Code	Vraag	Categorie Middendorp (1991)
169	347	M1	Het moet mogelijk zijn dat een vrouw zonder meer abortus kan laten uitvoeren als zij dit wenst	Gezinstraditionalisme
169	348	M2	Om de bevolkingstoename tegen te gaan moet het toepassen van geboortebeperving sterk worden gepropageerd	Gezinstraditionalisme
169	357	M3	Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man	Conventionele man-vrouw rollen
169	358	M4	Het is onnatuurlijk als vrouwen in een bedrijf leiding uitoefenen over mannen	Conventionele man-vrouw rollen
169	359	M5	Voor een meisje is het eigenlijk toch niet zo belangrijk als voor een jongen om een goede schoolopleiding te krijgen	Conventionele man-vrouw rollen
169	360	M6	Jongens kan je nu eenmaal in het algemeen wat vrijer opvoeden dan meisjes	Conventionele man-vrouw rollen
234	519	M7	Een echtpaar wil bewust geen kinderen terwijl er medisch geen enkel bezwaar is. Kunt U een dergelijk standpunt billijken of vindt U het onaanvaardbaar?	Gezinstraditionalisme
250	537	M8	Homoseksuelen moeten eens flink worden aangepakt	Tolerantie t.o.v. homoseksuelen
250	538	M9	Homoseksuelen moeten uit de maatschappij verwijderd worden	Tolerantie t.o.v. homoseksuelen
251	543	M10	Dan wil ik het nu hebben over abortus, dus over het opzettelijk onderbreken van de zwangerschap. Zijn er volgens U omstandigheden waaronder abortus zou moeten worden toegestaan?	Gezinstraditionalisme
252	544	M11	Stel dat een dokter iemand op diens eigen verzoek uit zijn lijden kan helpen door het geven van een spuitje, wat moet hij dan volgens U doen?	Gezinstraditionalisme
253	545	M12	Vindt U dat men mensen die homoseksueel zijn zoveel mogelijk moet vrijlaten om te leven op hun eigen manier of bent U van mening dat dit zoveel mogelijk moet worden tegengegaan?	Tolerantie t.o.v. homoseksuelen

Tabel 4.2 Factorladingen van de twaalf indicatoren van moreel conservatisme/progressiviteit

Indicator	Factor 1
M8	0.76
M12	0.70
M9	0.68
M4	0.62
M5	0.53
M7	0.53
M3	0.49
M6	0.49
M2	0.38
M10	0.34
M1	0.34
M11	0.34
Eigenwaarde	3.45
R ²	0.29
Cronbachs alfa	0.76

Principale componentenanalyse, $N = 1400$

Autoritarisme/libertarisme wordt gemeten door middel van de zeven Likert-items horend tot de F-schaal, die in de dataset zijn opgenomen.⁶ In tabel 4.3 is een beschrijving van de betreffende vragen opgenomen, samen met de categorie waartoe ze volgens Adorno et al. (1950) behoren. Ook hier zijn de nummers van de bijbehorende vragen en variabelen, en een eigen code, toegevoegd.

Tabel 4.3 Items autoritarisme/libertarisme (F-schaal)

# Vraag	# Var.	Code	Vraag	Categorie Adorno et al. (1950)
204	430	A1	Er zijn twee soorten mensen: sterken en zwakken	Bijgeloof en stereotypering
204	431	A2	De meeste mensen vallen tegen als je ze beter leert kennen	Destructiviteit en cynisme
204	434	A3	Jonge mensen komen vaak in opstand tegen maatschappelijke toestanden die zij onrechtvaardig vinden, als zij ouder worden moeten zij zich echter bij de realiteit neerleggen	Autoritaire onderwerping
204	437	A4	Onze sociale problemen zouden grotendeels zijn opgelost als we op de één of andere manier de misdadige, onmaatschappelijke en zwakzinnige elementen uit de samenleving zouden kunnen verwijderen	Autoritaire agressie
204	439	A5	Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben	Autoritaire onderwerping
204	454	A6	Mensen met minder goede manieren kunnen niet verwachten dat mensen die wel goede manieren hebben met hen om willen gaan	Conventionalisme
204	456	A7	De laatste tijd wordt men steeds meer achtervolgd door mensen die zich bemoeien met zaken die persoonlijk en prive behoren te blijven	'Anti-intracception' ⁷

Ook hier hebben we de scores gestandaardiseerd, teneinde vergelijkbaarheid met *moreel conservatisme/progressiviteit* te bewerkstelligen. Een principale componentenanalyse op de gestandaardiseerde items levert één factor op, die 33 procent van de variantie verklaart. Uit een betrouwbaarheidsanalyse blijkt dat de items een schaal vormen met voldoende betrouwbaarheid: Cronbachs alfa is 0.66. De resultaten van deze analyses zijn samengevat in tabel 4.4.

Tabel 4.4 Factorladingen van de zeven indicatoren van autoritarisme/libertarisme (F-schaal)

Indicator	Factor 1
A2	0.65
A4	0.61
A1	0.59
A3	0.57
A5	0.56
A6	0.55
A7	0.50
Eigenwaarde	2.33
R ²	0.33
Cronbachs alfa	0.66

Principale componentenanalyse, $N = 1508$

Tenslotte kennen we schaalscores toe aan respondenten met minder dan drie 'missing values' op de items. Hogere schaalscores duiden op een hogere mate van autoritarisme.

In de padmodellen zal verder, in navolging van Houtman (2003), de dimensie *economisch conservatisme/progressiviteit* worden opgenomen. Er worden zeven Likert-items gebruikt om dit concept te meten. De items met de variabelenummers 165 en 166 zijn omgepoold, zodat ze qua ‘richting’ overeenkomen met de overige items. Na standaardisatie, die is toegepast teneinde vergelijkbaarheid met *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* te bewerkstelligen, wijst een principale componentenanalyse op het bestaan van één factor, die 48 procent van de variantie verklaart. De items vormen samen een zeer goede schaal: Cronbachs alfa is 0.86. Een en ander is weergegeven in de volgende tabel.

Tabel 4.5 Items economisch conservatisme/progressiviteit

# Vraag	# Var.	Vraag	Factor 1
72	99	Bent u er voor of tegen dat de overheid ingrijpende maatregelen neemt om de verschillen in bezit te verkleinen	0.79
72	98	Bent u er voor of tegen dat de overheid ingrijpende maatregelen neemt om de verschillen in inkomens te verkleinen	0.78
73	102	De overheid moet ondernemingen verplichten werknemers even sterk te laten meedelen in de winst als de aandeelhouders	0.73
73	110	De overheid moet de belasting op hogere inkomens [sterk verhogen ... sterk verlagen]	0.71
73	105	De overheid moet het minimum loon veel sterker laten stijgen dan de andere lonen	0.70
99	165	Wenst U dat de verschillen tussen hoge en lage inkomens veel groter worden of een beetje groter of veel kleiner worden of een beetje kleiner? Of wenst U dat ze hetzelfde blijven?	0.68
100	166	Er zijn particulieren die veel bezitten en anderen die minder bezitten. Wenst U dat de verschillen tussen dat bezit veel groter worden, of een beetje groter of veel kleiner of een beetje kleiner of blijven zoals ze zijn?	0.64
73	118	De overheid moet de belastingen op winsten en vermogens [sterk verhogen ... sterk verlagen]	0.61
73	101	De overheid moet veel meer studiebeurzen beschikbaar stellen voor kinderen uit minder daadkrachtige milieus	0.60
Eigenwaarde			4.31
R ²			0.48
Cronbachs alfa			0.86

Principale componentenanalyse, $N = 1448$

Wederom kennen we schaalcores toe aan respondenten met minder dan drie ‘missing values’ op de items. Hogere scores duiden op een hogere mate van economisch conservatisme.

In onze analyses zal stemgedrag als afhankelijke variabele fungeren. Dit concept wordt geoperationaliseerd als partijpolitieke voorkeur, zoals gebruikelijk is in wetenschappelijke studies naar klassengebonden stemgedrag (Houtman, 2003: 109). Dit wordt gedaan door gebruik te maken van de vraag voor welke partij de respondent waarschijnlijk zou gaan stemmen, indien er op het moment van de enquête verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden zijn.⁸ Om stemgedrag als afhankelijke variabele in de padmodellen op te kunnen nemen, moeten de partijen op een continuüm geplaatst worden. Dit doen we door de vraag naar de partijvoorkeur te combineren met de vraag of de respondent zichzelf als ‘links’ of ‘rechts’ beschouwt.⁹ Aldus kennen we de partijen scores toe op een schaal van 1 (‘zeer links’) tot 5 (‘zeer rechts’), gebaseerd op de zelfplaatsing van de respondenten die aangaven dat ze waarschijnlijk op hen zouden stemmen. De resultaten staan in onderstaand overzicht.

Tabel 4.6 Gemiddelde zelfplaatsing van aanhangers politieke partijen, van zeer links (1) tot zeer rechts (5)

<i>Partij</i>	<i>Zelfplaatsing aanhangers</i>	<i>N</i>
CPN	1.63	16
PSP	1.87	23
PPR	2.21	70
PvdA	2.30	404
D'66	2.74	19
DS'70	2.89	19
KVP	3.63	175
CDA	3.64	131
VVD	3.68	290
ARP	3.71	96
CHU	3.77	79
Boerenpartij	3.88	8
GPV	4.21	19
RKPN	4.50	2
SGP	4.65	17
Totaal	3.14	1368

Deze scores kennen we toe aan de aanhangers van de respectievelijke partijen, waardoor een kwantitatieve variabele werd gecreëerd. Hogere scores duiden op rechtser stemgedrag.

Verder zal in onze analyses, net als bij Houtman (2003) en Middendorp (1991), inkomen een rol spelen. Volgens Erikson (1984), geciteerd in Houtman (2003: 33-4), is het netto huishoudinkomen de beste operationalisering van dit concept. De vraag in het databestand die dit het best benadert gaat over het bruto gezinsinkomen,¹⁰ dat daarom als operationalisering wordt gekozen.

Houtman (2003) en Middendorp (1991) nemen ook het opleidingsniveau op. Dit meten we op quasi-interval niveau, door informatie uit verschillende vragen¹¹ te combineren tot een variabele, die het niveau van de laatste voltooide opleiding weergeeft. Aldus worden zeven opleidingsniveaus onderscheiden: lagere school (30.6 procent); lagere school plus vakschool, huishoudschool of avondschoon (28.1 procent); MULO, driejarige HBS, MAVO, handelsschool (10.2 procent); MULO, driejarige HBS, MAVO, handelsschool plus vak- of avondopleiding (13.8 procent); vijfjarige HBS, Lyceum, Gymnasium, Kweekschool, Atheneum (7.3 procent); vijfjarige HBS, Lyceum, Gymnasium, Kweekschool, Atheneum plus vak- of avondopleiding (7.1 procent) en Universiteit, Technische Hogeschool, Notariaat, Accountancy, etc. (2.8 procent) (cf. Houtman, 2003: 33).

Ook zullen we in een aantal modellen de invloed van religieuze orthodoxie en religieuze betrokkenheid beschouwen. Beide concepten worden ook door Middendorp (1991) gebruikt. Voor religieuze orthodoxie construeert hij een schaal op basis van acht items. Wij hebben deze items gestandaardiseerd, met het oog op de vergelijkbaarheid met de overige schalen. Een principale componentenanalyse op de gestandaardiseerde items geeft een eerste factor die 50 procent van de variantie verklaart. Samen vormen de items met een Cronbachs alfa van 0.83 een goede schaal. Tabel 4.7 geeft een overzicht.

Tabel 4.7 Items religieuze orthodoxie

# Vraag	# Var.	Vraag	Factor 1
124	206	Gelooft u in het bestaan van een hemel?	0.82
124	209	In een duivel?	0.81
124	208	In een hel?	0.79
124	205	Gelooft u in een leven na de dood?	0.72
124	210	Hebben Adam en Eva naar uw mening bestaan?	0.69
124	211	Ziet u de bijbel als het woord van God?	0.65
124	212	Meent u dat het voor u zelf zin heeft om te bidden?	0.61
124	207	In een vagevuur?	0.49
Eigenwaarde			3.96
R ²			0.50
Cronbachs alpha			0.83

Principale componentenanalyse, $N = 712$

Respondenten met minder dan drie ‘missing values’ krijgen schaalesscores toegekend, waarbij hogere scores duiden op een grotere mate van religieuze orthodoxie. In totaal hebben 972 respondenten geen score op deze schaal, mede doordat de betreffende vragen alleen aan mensen zijn gesteld die zichzelf tot een kerkgenootschap rekenen.

Voor religieuze betrokkenheid hanteert Middendorp een index. Deze is gebaseerd op drie variabelen, te weten: (1) Grootgebracht zijn binnen een geloof, (2) behoren tot een kerkgenootschap en (3) frequentie van het kerkbezoek.¹² De onderstaande tabel geeft aan hoe de index is opgebouwd, en wat de (relatieve) frequentie van elke categorie is.

Tabel 4.8 Index van religieuze betrokkenheid

#		<i>N</i>	%
1	<i>Laag</i> = niet grootgebracht binnen een religie, niet behorend tot een kerkgenootschap	2	0.1
2	Grootgebracht binnen een religie, niet behorend tot een kerkgenootschap	11	0.6
3	Grootgebracht binnen een religie, behorend tot een kerkgenootschap, geen kerkbezoek	170	8.6
4	Ibid., kerkbezoek minder dan eenmaal per maand	208	10.5
5	Ibid., kerkbezoek eenmaal per maand	103	5.2
6	Ibid., kerkbezoek eenmaal per twee weken	105	5.3
7	<i>Hoog</i> = ibid., kerkbezoek eenmaal per week of vaker	477	24.1
	<i>Missing</i>	901	45.6

Duidelijk is dat het aantal ‘missing values’ erg groot is. Ook in dit geval zijn namelijk slechts degenen ondervraagd die zichzelf beschouwen als behorend tot een kerkgenootschap. De respondenten met een indexscore krijgen deze toegewezen, zodat een quasi-interval variabele ontstaat. Een hogere score duidt op een grotere mate van religieuze betrokkenheid.

In de padmodellen nemen we tenslotte geslacht op, als controlevariabele, omdat de saillantie van politieke issues verschilt per geslacht (Richardson Jr. & Freeman, 2003). Bij de afname van de vragenlijst is door de enquêteur genoteerd of de ondervraagde een man/jongen (1) of vrouw/meisje (2) was.¹³

In het bovenstaande is de operationalisering besproken van alle concepten die worden opgenomen in de padmodellen.¹⁴ Zoals in hoofdstuk drie is gezegd, zullen er voor een verzuilde en een niet-verzuilde categorie afzonderlijke analyses verricht worden. Daarom is het nodig om dit verschil ook te operationaliseren. Dit wordt besproken in de volgende paragraaf.

4.3 Verzuiling nader beschouwd

Het behoren tot een zuil speelt in onze theorie een rol, wegens de invloed die de bindende levensbeschouwing van een zuil uitoefent op het denken, voelen en handelen van zijn leden. Van belang is dat de zuilen, door middel van hun centrale levensbeschouwing, waarden ‘voorgegeven’ aan hun leden.

Daarom operationaliseren we het al dan niet behoren tot een verzuilde categorie met behulp van de ideologische zelfperceptie van de respondenten. Aan de respondenten werd een aantal levensbeschouwingen voorgelegd, en vervolgens werd hen gevraagd hoe ze zichzelf beschouwden.¹⁵ Ze hadden de keuze uit: socialist, humanist, rooms-katholiek, protestant, communist, ‘anders’ en ‘geen van deze’. Dezelfde vraag wordt door Dekker en Ester gebruikt in hun artikel over ontzuiling in Nederland (1990). In navolging van deze auteurs voegen we de communisten (0.6 procent) samen met de socialisten. Verder plaatsen we de humanisten (8.5 procent), samen met mensen die ‘anders’ (1.9 procent) of ‘geen van deze’ (14 procent) hebben geantwoord, in de categorie ‘niet-verzuild’. De verdeling van de respondenten over de vier zuilen en de niet-verzuilde categorie is weergegeven in tabel 4.9.

Tabel 4.9 Frequentieverdeling van zelfplaatsing levensbeschouwing

<i>Categorie</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Socialistisch	299	15.1
Protestant	507	25.6
Rooms-katholiek	520	26.3
Liberaal	155	7.8
Niet-verzuild	484	24.5
<i>Missing</i>	12	0.6

De aanhangers van de vier verzuilde levensbeschouwingen vormen in ons onderzoek samen de verzuilde categorie, die 74,8 procent van de respondenten bevat. De niet-verzuilde categorie omvat 24,5 procent van de respondenten.

De toegepaste operationalisering dekt het aspect van de verzuiling dat in theoretisch opzicht het belangrijkste is. Er moet echter benadrukt worden dat deze methode slechts een deel van de subjectieve verzuiling beslaat, en geen indicatie is van de integratie in een zuil (Dekker & Ester, 1990: 181). Dit terwijl een sterkere betrokkenheid bij de zuil naar verwachting de blootstelling aan de bindende ideologie positief beïnvloedt, waardoor men de bijbehorende waarden sterker ‘voorgegeven’ krijgt. Daarom is het belangrijk na te gaan of de respondenten, die op basis van onze operationalisering in een bepaalde categorie zijn ingedeeld, zich aangaande inbedding in de zuil en de rol van richtinggevend kaders gedragen en uitspreken, zoals op basis van onze indeling te verwachten is. Hoe sterker dit het geval is, des te groter de predictieve validiteit van onze methode is, en des te beter zij de blootstelling aan ‘voorgegeven’ waarden meet.

Respondenten werd gevraagd of ze geabonneerd waren op een landelijk dagblad, en, zo ja, op welk dagblad.¹⁶ Wanneer onze operationalisering van verzuiling goed is, zullen de respectievelijke dagbladen relatief het meest gelezen worden door leden van de bijbehorende zuilen. We verwachten daarom dat ‘Het Vrije Volk’ relatief het meeste abonnees onder de socialisten heeft, terwijl ‘Trouw’ relatief het populairst zal zijn bij de protestanten. Hetzelfde geldt respectievelijk voor ‘De Volkskrant’ en de katholieken, en ‘NRC/Handelsblad’ en de liberalen. Uit tabel 4.10 blijkt dat deze verwachtingen kloppen.

Tabel 4.10 Krantenabonnees per zuil. Grootste percentage per verzuilde krant vetgedrukt

<i>Dagblad</i>		<i>Socialisten</i>	<i>Protestanten</i>	<i>Katholieken</i>	<i>Liberalen</i>	<i>Niet-verzuilden</i>
NRC/Handelsblad	N	3	11	3	10	17
	%	2.3	5.6	2.8	12.5	9.6
Het Parool	N	14	10	4	5	32
	%	10.7	5.1	3.7	6.3	18.0
Het Vrije Volk	N	28	8	2	1	15
	%	21.4	4.1	1.8	1.3	8.4
De Volkskrant	N	33	3	36	2	22
	%	25.2	1.5	33.0	2.5	12.4
De Telegraaf	N	28	45	44	44	57
	%	21.4	22.8	40.4	55	32.0
Algemeen Dagblad	N	23	41	20	16	30
	%	17.6	20.8	18.3	20	16.9
Trouw	N	2	79	0	2	5
	%	1.5	40.1	0	2.5	2.8
<i>Totaal</i>	N	131	197	109	80	178
	%	100	100	100	100	100
N totaal		695				
Phi		0.70*				

* p < .0005

Het databestand bevat verder vragen die te maken hebben met het stemgedrag van de respondenten. Zo werd hen gevraagd of ze bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen met veel, enige of zonder overtuiging op de partij van hun keuze hadden gestemd.¹⁷ We verwachten dat verzuilden met meer overtuiging stemmen dan niet-verzuilden, omdat de keuze voor een partij waarschijnlijk deel uitmaakt van de leidraden voor denken, voelen en handelen die binnen de zuilen worden 'voorgegeven'. De uitkomsten zijn weergegeven in onderstaande tabel.

Tabel 4.11 De mate van overtuiging waarmee gestemd is, naar categorie

<i>Mate van overtuiging</i>		<i>Verzuilden</i>	<i>Niet-verzuilden</i>
Veel overtuiging	N	522	85
	%	40.4	26.6
Enige overtuiging	N	586	163
	%	45.4	51.1
Geen overtuiging	N	183	71
	%	14.2	22.3
<i>Totaal</i>	N	1291	319
	%	100	100
N totaal		1610	
Gamma		0.27*	

* p < .0005

Er blijkt inderdaad een significante positieve samenhang te bestaan tussen het ingedeeld zijn in de verzuilde categorie, en de overtuiging waarmee gestemd werd.

Om dezelfde reden dat we verwachtten dat verzuilden met meer overtuiging stemmen dan niet-verzuilden, denken we dat zij hun stem vaker lang tevoren bepalen dan niet-verzuilden.¹⁸ Zie tabel 4.12 voor de relevante gegevens. Onze verwachting wordt bevestigd: de verzuilden bepalen hun stem significant vaker lang tevoren dan de niet-verzuilden.

Tabel 4.12 Moment van het bepalen van de stem, naar categorie

<i>Moment</i>		Verzuilden	Niet-verzuilden
Lang van te voren	N	1017	200
	%	77.6	61.0
Laatste moment	N	293	128
	%	22.4	39.0
<i>Totaal</i>	N	1310	328
	%	100	100
N totaal	1638		
Gamma	0.38*		

* p < .0005

Verder kregen de respondenten een aantal stellingen over hun stemgedrag voorgelegd. De mogelijke antwoorden hadden steeds een dichotoom karakter.¹⁹ Daarnaast maakten we zelf een variabele, die aangeeft of een respondent heeft gestemd bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen.²⁰ De samenhang van deze items met het behoren tot de verzuilde categorie, is weergegeven in onderstaande tabel.

Tabel 4.13 Correlaties tussen aan het stemgedrag gerelateerde items en het behoren tot de verzuilde categorie

<i>Item</i>	<i>Behoren tot verzuilde categorie</i>	<i>N</i>
Men moet tenslotte toch wat stemmen	- 0.05*	1552
Je kunt maar het beste stemmen zoals je familie en bekenden ook stemmen	0.07**	1780
Mijn beginsel eist dat ik op deze partij stem	0.15***	1586
Gestemd bij laatste Tweede Kamerverkiezingen	0.21***	1664

* p < 0.05, ** p < 0.01, *** p < 0.0005

Duidelijk is dat verzuilden minder vaak dan niet-verzuilden van mening zijn dat ‘men tenslotte toch wat moet stemmen’, hetgeen in overeenstemming is met de idee dat de keuze voor een partij onderdeel is van de door hun zuil ‘voorgegeven’ kaders voor denken, voelen en handelen. Deze gedachte wordt ook ondersteund door de bevinding dat zij vaker dan niet-verzuilden menen dat zij volgens hun beginsel op een bepaalde partij moeten stemmen. Ook het feit dat verzuilden bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen vaker stemden dan niet-verzuilden, wijst in deze richting. Tenslotte is de betekenis, aangaande het stemgedrag, van familie en bekenden voor verzuilden groter dan voor niet-verzuilden. Dit duidt eveneens op het bestaan van bedoelde richtinggevende kaders binnen de verzuilde samenlevingsvorm, zoals wij die hebben geoperationaliseerd.

Alles overziend, lijkt onze operationalisering van verzuiling valide te zijn. Ze is op theoretische gronden geschikt, en blijkt op diverse indicatoren voor haar predictieve validiteit bevredigende resultaten te geven.

In dit hoofdstuk zijn alle concepten geoperationaliseerd, die in ons onderzoek onderdeel van data-analyses uitmaken. Deze analyses staan in de volgende hoofdstukken centraal.

Hoofdstuk 5

Zijn de dimensies echt verschillend?

5.1 Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken hebben we voornamelijk op theoretische gronden betoogd dat *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* als verschillende waardedimensies beschouwd moeten worden. In dit hoofdstuk onderzoeken we of dit onderscheid ook in de empirie bestaat. We laten ons, met andere woorden, voornamelijk leiden door onze eerste onderzoeksvraag, te weten: zijn *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* in Nederland empirisch te onderscheiden, en hoe hangen ze empirisch samen?

Zoals gezegd in het tweede hoofdstuk, betoogt Achterberg (2004b) dat autoritarisme is opgebouwd uit issues als de rol van vrouwen, abortus en moreel gezag. Elders (2004a) stelt hij dat de nieuwe politiek een cultureel conflict betreft waarin individuele vrijheid tegenover inperking hiervan staat. Hierdoor zouden issues als recht en orde, rechten van onderdrukten als minderheden, homoseksuelen en vrouwen, en traditionele waarden op de voorgrond treden. Wij menen dat hij hier twee verschillende waardedimensies op een hoop gooit. Er wordt, onzes inziens onterecht, gesuggereerd dat de verschillende aspecten onder een noemer te plaatsen zijn – iets als ‘algemeen cultureel conservatisme’. Dat deze praktijk zich in empirisch onderzoek wreekt, is bij De Witte en Billiet (1999) reeds aan het licht gekomen: hun operationalisering van cultureel conservatisme, waarbij het door ons bepleite onderscheid niet werd erkend, leidde tot onverwachte uitkomsten, hetgeen zij in het betreffende artikel ook zelf onderkennen.

In paragraaf 5.2 zullen we nagaan of een meetmodel waarin moreel conservatisme en autoritarisme worden onderscheiden beter bij de data past dan een meetmodel waarbij alle items worden verklaard door één factor. In paragraaf 5.3 wordt vervolgens beproefd of onze vermoedens omtrent de empirische samenhang tussen *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* juist zijn. Ook wordt daar het empirisch verband onderzocht tussen de beide dimensies en ‘voorgegeven’ religieuze waarden.

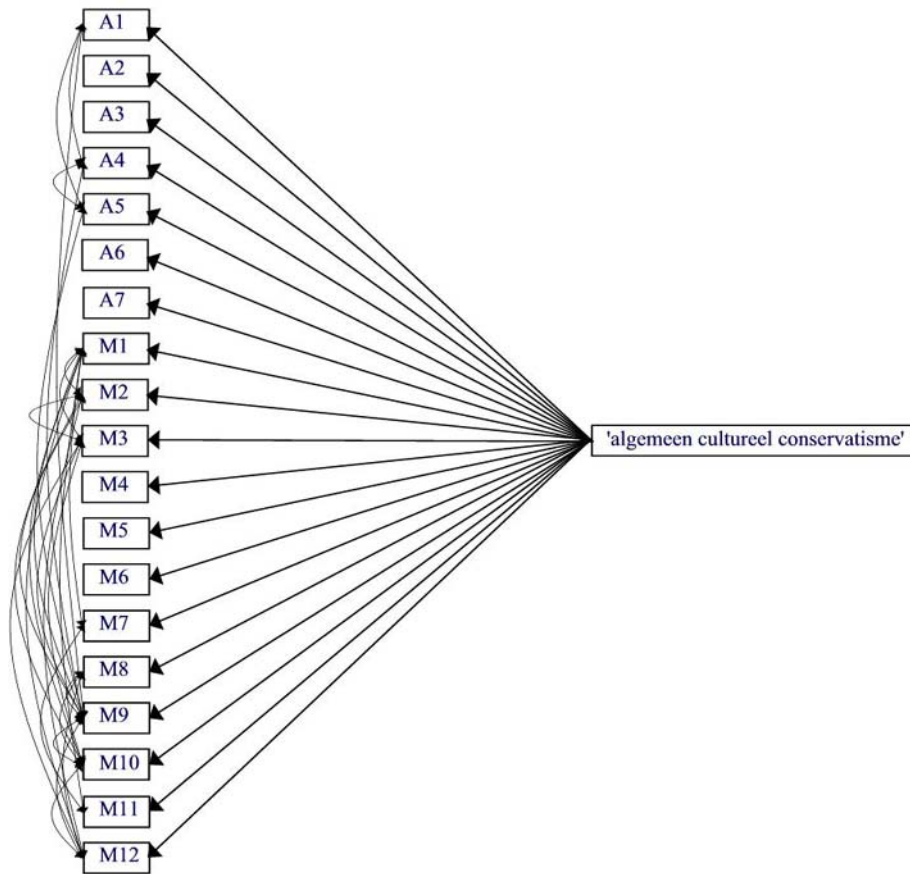
5.2 ‘Algemeen cultureel conservatisme’, of twee verschillende dimensies?

De hypothese, die hier empirisch getoetst wordt, luidt: het patroon in culturele waarden wordt beter verklaard door de positief samenhangende dimensies *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* te onderscheiden, dan door uit te gaan van het bestaan van slechts één dimensie.

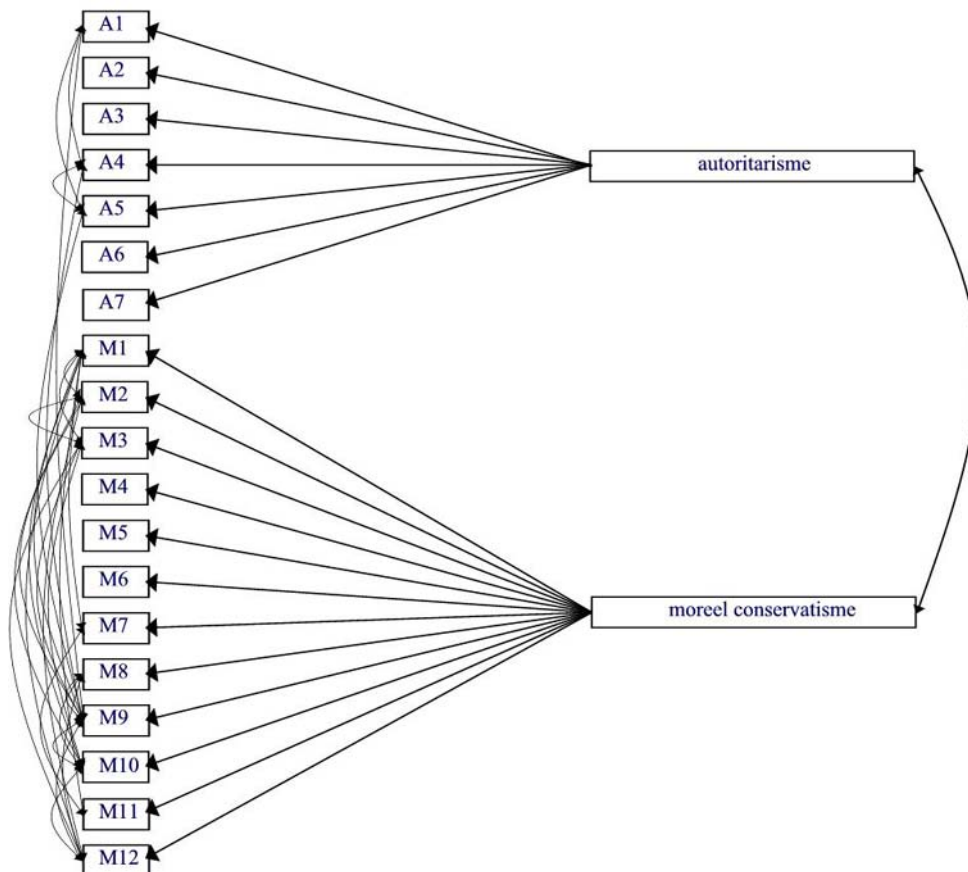
Om deze toetsing te verrichten construeren we twee meetmodellen, om vervolgens met behulp van het computerprogramma LISREL te onderzoeken welk model het best bij de data past.

In het eerste model worden de items van de beide dimensies verklaard door één latente factor, dus als een soort ‘algemeen cultureel conservatisme’, naar analogie van de omschrijving van autoritarisme door Achterberg. In het tweede meetmodel worden de *autoritarisme/libertarisme*-items verklaard door een eerste latente factor, die we kortheidshalve ‘autoritarisme’ noemen. De overige items worden verklaard door een tweede latente factor, die we met ‘moreel conservatisme’ aanduiden. We besluiten op theoretische gronden om in beide meetmodellen een aantal covarianties van meetfouten van opgenomen items vrij te zetten.²¹ De modellen zijn weergegeven in respectievelijk figuur 5.1 en 5.2.

Figuur 5.1 Meetmodel met één latente factor

Figuur 5.2 Meetmodel met twee latente factoren

We verwachten niet dat de correlatie tussen de twee latente factoren in het tweede model erg klein zal zijn. In eerder onderzoek is immers gebleken dat items die lijken op de door ons gebruikte, flink correleren (cf. Achterberg, 2004b).

Meetmodellen van redelijk grote steekproeven en met een groot aantal vrijheidsgraden, zoals de geconstrueerde modellen ($N = 1168$), laten zich niet toetsen door middel van maten als de χ^2 , die een functie zijn van de steekproefgrootte. In navolging van Fleishman (1988), die meetmodellen toetst ter onderscheiding van culturele en economische waarden, gebruiken wij de Incremental Fit Index (IFI) om de modellen te toetsen. Volgens Fleishman duidt een IFI groter dan 0.9 op een redelijk passend model (zie hiervoor ook Bentler & Bonnet, 1980; Byrne, 1998). Omdat het in onze analyse ordinale items betreft, wordt ‘Weighted Least Squares’ als schattingsmethode gebruikt (zie Jöreskog & Sörbom, 1993).

Het eerste model, met één latente factor (‘algemeen cultureel conservatisme’), heeft een IFI van 0.94, en is dus redelijk passend. Het tweede model, waarin twee latente factoren (autoritarisme en moreel conservatisme) worden onderscheiden, heeft echter een IFI van 0.95 en past dus beter bij de data dan het eerste model. Verder is de model-CAIC bij het eerste model 1147, terwijl hij bij het tweede model een waarde van 1050 heeft. Ook dit geeft aan dat het tweede model beter bij de data past. We kunnen dus concluderen dat onze eerste hypothese door de empirie wordt bevestigd: het patroon in culturele waarden wordt inderdaad beter verklaard door de positief samenhangende dimensies *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* te onderscheiden, dan door uit te gaan van het bestaan van slechts één dimensie.

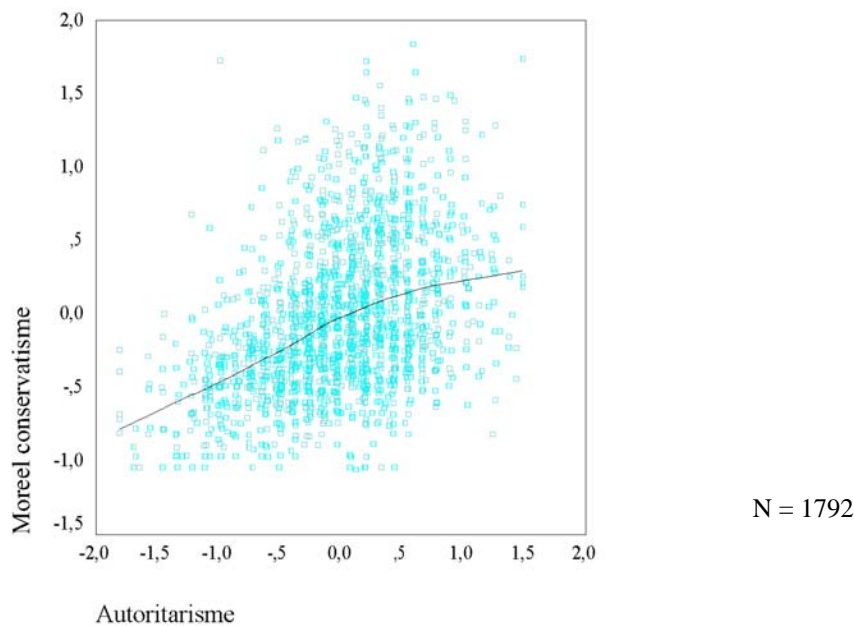
Hierbij moet echter een aantal kanttekeningen worden gemaakt. Zo is er geen mogelijkheid om te toetsen of het verschil tussen de meetmodellen significant is. Verder leidt het toevoegen van een extra latente factor, zolang het geen verzadigd model betreft, vrijwel altijd tot een daling van de model-CAIC. Tenslotte is de correlatie tussen de factor autoritarisme en de factor moreel conservatisme in het tweede model 0.72 – de verklaarde variantie is derhalve 0.49. De onderscheiden factoren kennen dus, zoals verwacht, een aanzienlijke empirische samenhang. Dit alles overziend, is de gevonden uitkomst niet erg opzienbarend. Het verband tussen de beide factoren is echter nadere beschouwing waard. Zoals reeds gesteld verwachten wij dat deze samenhang aanzienlijk sterker is aan de libertaire kant van de dimensie *autoritarisme/libertarisme*, dan aan de autoritaire zijde. In de volgende paragraaf toetsen we hypothesen omtrent deze onderlinge samenhang van de beide dimensies, en aangaande hun verband met indicatoren van ‘voorgegeven’ waarden.

5.3 *Moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* empirisch nader beschouwd

We vermoeden dat de samenhang tussen de dimensies *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* niet lineair is, zoals men vaak lijkt aan te nemen. Ons idee over het verband tussen de beide dimensies, is verwoord in de tweede hypothese: wanneer *autoritarisme/libertarisme* wordt opgedeeld in een autoritaire en een libertaire helft, is er aan de libertaire zijde een aanzienlijke positieve lineaire samenhang met *moreel conservatisme/progressiviteit*, terwijl aan de autoritaire kant vrijwel geen samenhang bestaat met *moreel conservatisme/progressiviteit*.

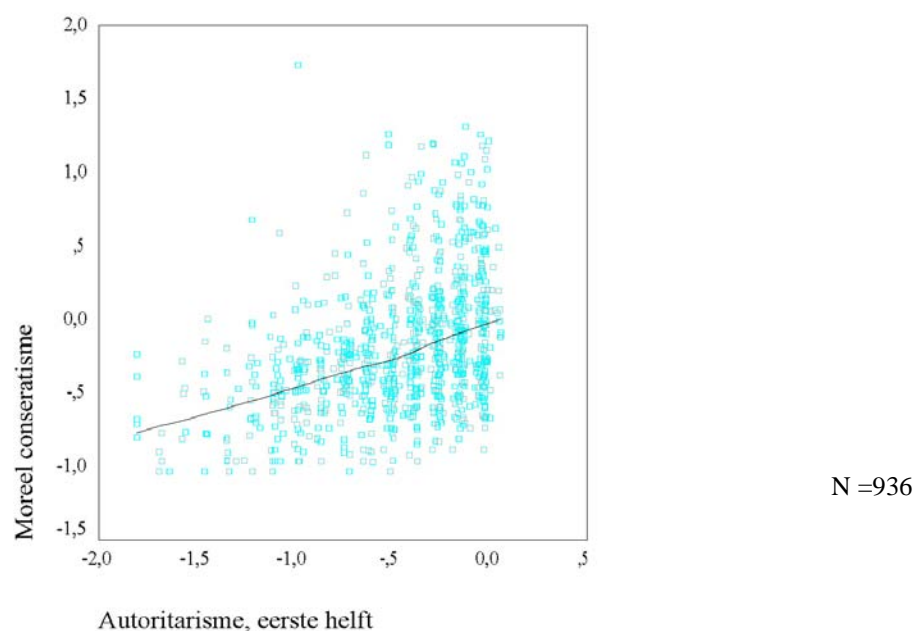
Teneinde na te gaan, in hoeverre dit empirisch stand houdt, kijken we eerst naar een grafische weergave van de samenhang tussen de beide dimensies (figuur 5.3). We zullen de dimensies, wanneer ze als schaal gebruikt worden, omwille van de helderheid aanduiden met de termen *moreel conservatisme* en *autoritarisme*.

Figuur 5.3 Het verband tussen moreel conservatisme en autoritarisme

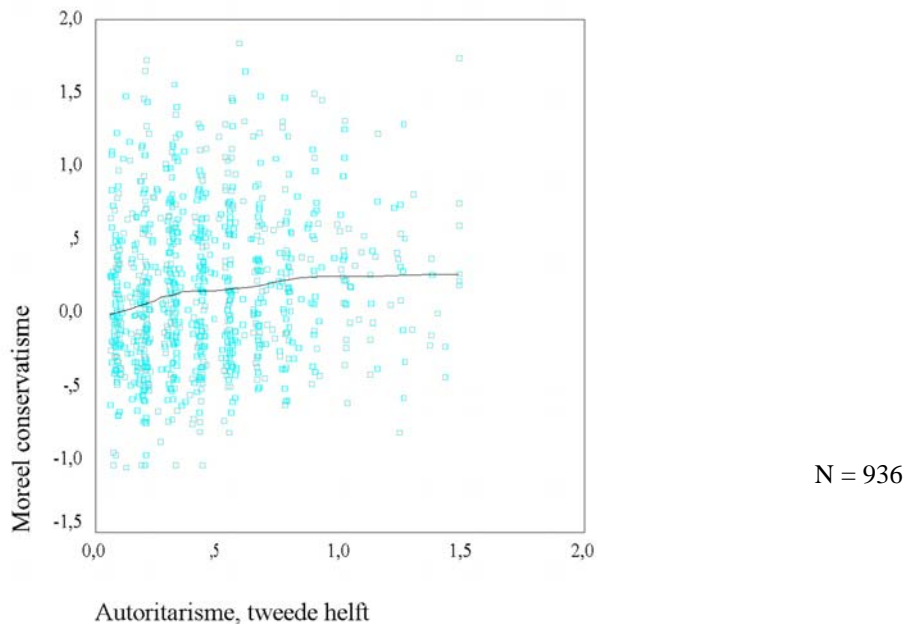
De puntenwolk duidt op een sterkere positieve lineaire samenhang van moreel conservatisme met de eerste helft van autoritarisme, dan met de tweede helft. Ook de afgebeelde 'lowess line' – de schatting van de grafiek van de regressiefunctie – wijst hier op, gezien de knik in het midden. Om dit verschil nader te onderzoeken, delen we autoritarisme op in twee helften. Dit doen we op basis van het aantal respondenten, teneinde de analyses van de afzonderlijke helften zo goed mogelijk te kunnen vergelijken. We hebben nu twee groepen, van elk 936 respondenten, met respectievelijk lage en hoge scores op autoritarisme. Overigens wijkt deze indeling niet erg af van mogelijke indelingen op basis van andere criteria dan het aantal respondenten, omdat autoritarisme normaal verdeeld is. De figuren 5.4 en 5.5 maken de samenhang in de beide helften inzichtelijk.

Figuur 5.4 Het verband tussen moreel conservatisme en de eerste helft van autoritarisme

Figuur 5.5 Het verband tussen moreel conservatisme en de tweede helft van autoritarisme

Om de samenhang in de groepen onderling vergelijkbaar te maken, hebben we de sterkte van de verbanden gekwantificeerd. De relevante gegevens zijn opgenomen in tabel 5.1.

Tabel 5.1 Correlaties tussen moreel conservatisme en verschillende delen van autoritarisme

Schaal	Moreel conservatisme	N	R ²
Autoritarisme	0.42*	1792	0.175
Autoritarisme, eerste helft	0.40*	910	0.157
Autoritarisme, tweede helft	0.14*	881	0.018

* $p < 0.0005$

Het positieve verband van moreel conservatisme met de eerste, libertaire, helft van autoritarisme is fors – bijna even sterk als met autoritarisme in zijn geheel. Dit terwijl het verband met de tweede, autoritaire, helft van autoritarisme aanzienlijk zwakker is. De verklaarde variantie is bij de libertaire helft van autoritarisme haast negen keer zo groot als bij de autoritaire helft. Onze tweede hypothese wordt dus door de data bevestigd: de samenhang met *moreel conservatisme/progressiviteit* doet zich voor het overgrote deel aan de libertaire zijde van *autoritarisme/libertarisme* voor. Dit betekent dat de dimensies niet op één hoop gegooid kunnen worden, hetgeen impliceert dat het door ons gemaakte onderscheid valide is. Het onderscheid tussen de dimensies zou nog meer aan validiteit winnen, wanneer *moreel conservatisme/progressiviteit* als enige positief samenhangt met indicatoren van de internalisering van, en het blootgesteld zijn aan, ‘voorgegeven’ religieuze waarden. Volgens ons behelst deze dimensie immers ‘voorgegeven’ waarden, en onderscheidt ze zich dáármee van de dimensie *autoritarisme/libertarisme*, die bestaat uit zelfreflexieve waarden. Een en ander is onderwerp van onze derde en vierde hypothese. De derde is: religieuze orthodoxie vertoont geen samenhang met *autoritarisme/libertarisme*, terwijl er een sterk positief verband is met *moreel conservatisme/progressiviteit*. De vierde is hetzelfde, maar heeft betrekking op religieuze betrokkenheid in plaats van religieuze orthodoxie. Tabel 5.2 geeft de bijbehorende analyse-uitkomsten.

Tabel 5.2 Correlaties tussen schalen van de onderscheiden dimensies, en religieuze orthodoxie en religieuze betrokkenheid

<i>Schaal</i>	<i>Religieuze orthodoxie</i>	<i>N</i>	<i>p</i>
Autoritarisme	-0.03	963	0.420
Moreel conservatisme	0.31	952	< 0.0005
	<i>Religieuze betrokkenheid</i>		
Autoritarisme	-0.02	1025	0.487
Moreel conservatisme	0.29	1007	< 0.0005

Er is, ondanks de grote steekproef, absoluut geen significant verband tussen autoritarisme en religieuze orthodoxie of betrokkenheid. Dit terwijl de positieve samenhang tussen moreel conservatisme en religieuze orthodoxie significant en vrij sterk is, evenals die tussen moreel conservatisme en religieuze betrokkenheid. Zowel hypothese drie als vier wordt dus bevestigd, hetgeen een extra ondersteuning voor ons onderscheid betekent.

De centrale bevinding van dit hoofdstuk is dat er diverse sterke empirische argumenten zijn om *moreel conservatisme/ progressiviteit* te onderscheiden van *autoritarisme/libertarisme*. In het volgende hoofdstuk onderzoeken we de verschillen tussen de beide dimensies in hun invloed op het stemgedrag.

Hoofdstuk 6

Kan traditioneel stemgedrag van laatmodern stemgedrag onderscheiden worden?

6.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk hebben we geconcludeerd dat de dimensies *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* empirisch van elkaar te onderscheiden zijn. In dit hoofdstuk incorporeren we, met het computerprogramma LISREL, beide dimensies in padmodellen voor het verklaren van stemgedrag. Dit doen we om onze tweede onderzoeksvraag te beantwoorden. Deze luidt: hebben de waardedimensies *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* in Nederland voor verzuilden een andere invloed op het stemgedrag dan voor niet-verzuilden?

De steekproef wordt hierbij opgesplitst in een verzuild en een niet-verzuild electoraat. Voor beide subpopulaties worden een identieke modellen geconstrueerd. Volgens onze theorie zijn ‘voorgegeven’, moreel conservatieve/progressieve, waarden in de verzuilde categorie belangrijker voor het bepalen van het stemgedrag dan in de niet-verzuilde categorie. Het omgekeerde geldt voor zelfreflexieve, autoritaire/libertaire, waarden. In paragraaf 6.2 worden de bijbehorende hypothesen getoetst met modellen die zo veel mogelijk lijken op dat van Houtman (2003), maar waarin de beide onderscheiden dimensies van culturele waarden afzonderlijk zijn opgenomen. Vervolgens worden deze modellen in paragraaf 6.3 uitgebreid met respectievelijk religieuze orthodoxie en religieuze betrokkenheid, teneinde de rol van ‘voorgegeven’ religieuze waarden te beschouwen. De slotparagraaf (6.4) biedt een overzicht van de belangrijkste bevindingen.

6.2 De invloed van de dimensies op het stemgedrag

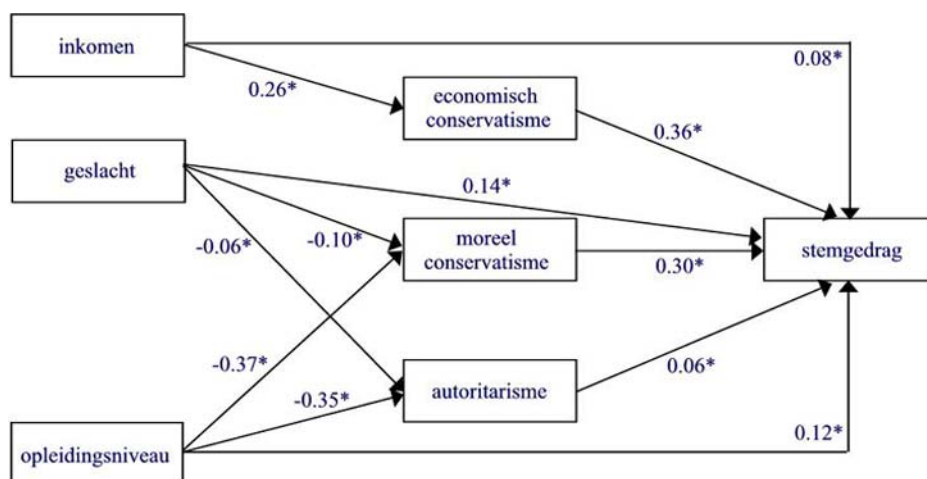
Allereerst toetsen we de hypothesen vijf en zes. Dit zijn respectievelijk: (5) Voor verzuilden is *moreel conservatisme/progressiviteit* van grotere invloed op het stemgedrag dan voor niet-verzuilden, en (6) voor niet-verzuilden is *autoritarisme/libertarisme* van grotere invloed op het stemgedrag dan voor verzuilden. Om deze toetsing te verrichten construeren we identieke modellen voor de verzuilde en de niet-verzuilde categorie. Hierin zijn schalen voor economisch conservatisme, moreel conservatisme en autoritarisme opgenomen als endogene verklarende variabelen. Daarnaast zijn geslacht, opleidingsniveau en inkomen als exogene variabelen opgenomen. Stemgedrag fungeert als endogene afhankelijke variabele.

Omdat diverse variabelen van ordinaal meetniveau zijn, en niet voldoen aan de voorwaarde van een multivariaat normale verdeling, worden alle modellen getoetst aan een asymptotische covariantiematrix. Hierdoor worden de standaardfouten geschat met de ‘Weighted Least Squares’ (WLS) methode (Jöreskog et al, 1999: 181). De parameters van de modellen in deze paragraaf schatten we met de ‘Maximum Likelihood’ (ML) methode. Dit doen we in navolging van Jöreskog et al., die concluderen dat dit bij kleinere steekproeven met een asymptotische covariantiematrix vaak waarschijnlijker uitkomsten oplevert dan de WLS-methode, die doorgaans gebruikt wordt voor dit soort modellen (1999: 190). Wegens de ML-methode toetsen we de fit van de modellen met de covariantiematrix met de ‘ χ^2 corrected for non-normality’. Dit moet omdat in de reguliere χ^2 nog geen rekening is gehouden met de niet-multivariaat normale verdeling van de variabelen die in de modellen zijn opgenomen. Bij gebruik van deze maat wordt geen van de modellen op vijfprocentniveau verworpen.

Bij het omzetten van onze theorie in padmodellen hebben we allereerst gestreefd naar modellen die passen bij de covariantiematrix. Vervolgens zijn slechts die parameters gemodelleerd, die volgens de model-CAIC daadwerkelijk toegevoegde verklarende waarde geven aan het model. Zodoende vormen de geconstrueerde modellen een zo goed en beknopt mogelijke weergave van de werkelijkheid.

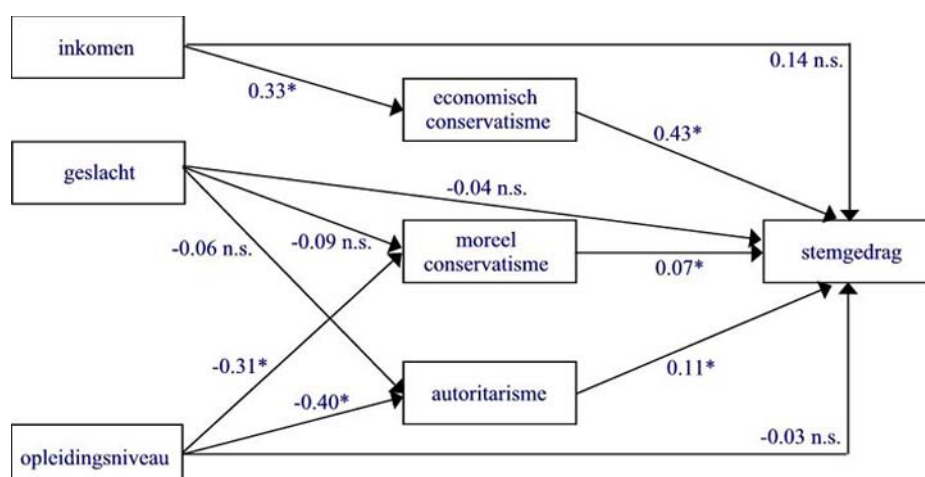
De figuren 6.1 en 6.2 geven een grafische weergave van de modellen voor respectievelijk de verzuilde en de niet-verzuilde categorie, waarmee de hypothesen vijf en zes worden getoetst. Alle in de modellen opgenomen paden en de waarden van de bijbehorende parameters zijn afgebeeld.²²

Figuur 6.1 Determinanten van het stemgedrag in de verzuilde categorie

* $p < 0.05$; $N = 930$; χ^2 corrected for non-normality = 6.38 (d.f. = 4); $p = 0.17$; R^2 stemgedrag = 0.31

Figuur 6.2 Determinanten van het stemgedrag in de niet-verzuilde categorie

* $p < 0.05$; $N = 198$; χ^2 corrected for non-normality = 7.86 (d.f. = 4); $p = 0.10$; R^2 stemgedrag = 0.28

De invloed van moreel conservatisme blijkt, in overeenstemming met onze verwachting, groter te zijn in de verzuilde categorie (0.30) dan in de niet-verzuilde categorie (0.07). Wanneer we dit verschil toetsen op significantie,²³ blijkt dat de invloed van moreel conservatisme op het stemgedrag, bij enkelzijdige toetsing op 0.1 procentniveau, significant groter is in de verzuilde, dan in de niet-verzuilde categorie. Hypothese vijf wordt dus bevestigd: voor verzuilden is *moreel conservatisme/progressiviteit* inderdaad van grotere invloed op het stemgedrag dan voor niet-verzuilden.

De invloed van autoritarisme op het stemgedrag is kleiner in de verzuilde categorie (0.06) dan in de niet-verzuilde categorie (0.11). Dit verschil is echter niet significant. Richardson en Freeman (2003) concluderen echter in een artikel, waarin ze ook de effecten van diverse factoren op het stemgedrag tussen twee groepen vergelijken door middel van afzonderlijke analyses, dat er bij een dergelijke uitkomst een verschil bestaat. Wanneer we hen volgen kunnen we stellen dat hypothese zes door de data wordt bevestigd. Deze uitkomst moet met enige voorzichtigheid benaderd worden, aangezien het verschil niet significant is. Hoewel we in strikte zin niet mogen concluderen dat *autoritarisme/libertarisme* voor niet-verzuilden van grotere invloed op het stemgedrag is dan voor verzuilden, vormen de data hier wel een sterke aanwijzing voor.

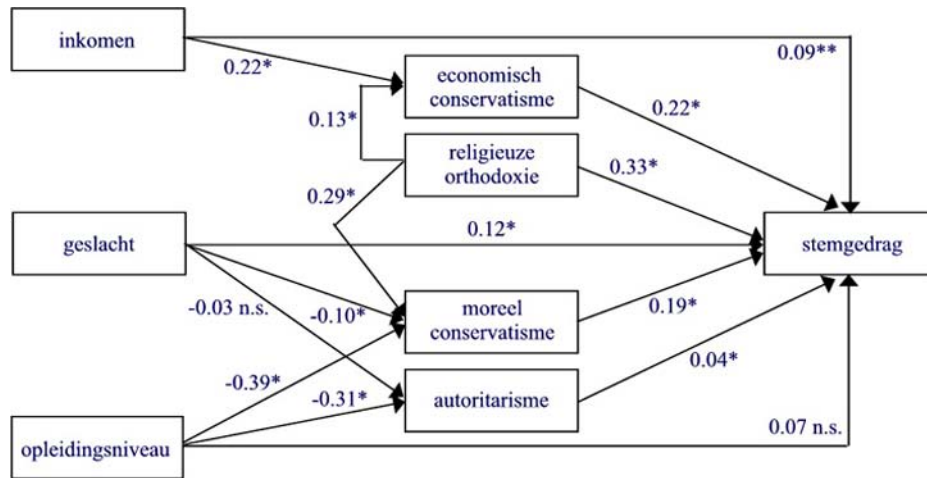
6.3 De invloed van ‘voorgegeven’ religieuze waarden

Binnen de christelijke religie worden onmiskenbaar waarden ‘voorgegeven’. Het christendom geeft zijn aanhangers een duidelijke leidraad voor hun denken, voelen en handelen. Het verschaft zin aan het leven en biedt een interpretatiekader voor maatschappelijke ontwikkelingen en vraagstukken. Om uit te sluiten dat de invloed van de onderzochte ‘voorgegeven’ waarden in werkelijkheid louter berust op het effect van ‘voorgegeven’ religieuze waarden, nemen we indicatoren voor laatstgenoemde waarden op in onze modellen. We gaan als eerste na wat de invloed is van het opnemen van een schaal van ‘religieuze orthodoxie’, die de internalisering van religieuze ‘voorgegeven’ waarden meet. In eerste instantie toetsen we de hypothesen zeven en acht. Hypothese zeven is: wanneer rekening wordt gehouden met de invloed van religieuze orthodoxie op het stemgedrag, heeft *moreel conservatisme/progressiviteit* een grotere invloed op het stemgedrag in de verzuilde categorie dan in de niet-verzuilde categorie. Hypothese acht luidt: wanneer rekening wordt gehouden met de invloed van religieuze orthodoxie op het stemgedrag, heeft *autoritarisme/libertarisme* een grotere invloed op het stemgedrag in de niet-verzuilde categorie dan in de verzuilde categorie.

De modellen die we gebruiken om deze hypothesen te toetsen, zijn, inclusief de waarden van de parameters, afgebeeld in de figuren 6.3 en 6.4. We hebben deze geconstrueerd door een schaal voor religieuze orthodoxie toe te voegen aan de reeds gebruikte modellen, die voor het overige gelijk zijn gebleven. De schattingsmethoden voor de parameters en de standaardfouten zijn ook nu respectievelijk ML en WLS.

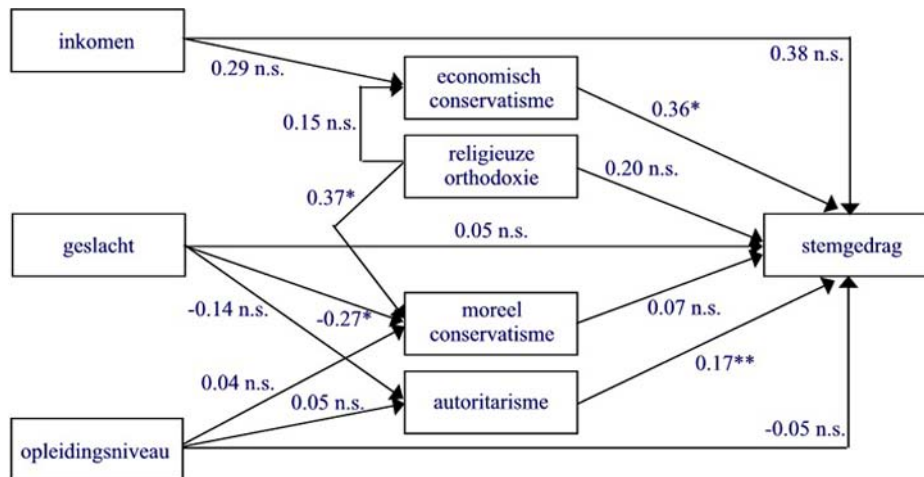
Aangaande figuur 6.4 moet worden opgemerkt dat de analyse voor de niet-verzuilde categorie, bij toevoeging van religieuze orthodoxie, slechts een zeer klein aantal respondenten betreft: drieënveertig. Daarom dienen de uitkomsten voorzichtig te worden geïnterpreteerd. Controle voor de invloed van ‘voorgegeven’ religieuze waarden kan echter niet plaatsvinden zonder een dermate kleine subpopulatie over te houden.

Figuur 6.3   **Religieuze orthodoxie in de verzuilde categorie**

* $p < 0.05$; ** $p < 0.10$; $N = 582$; χ^2 corrected for non-normality = 10.71 (d.f. = 5); $p = 0.06$; R^2 stemgedrag = 0.29

Figuur 6.4   **Religieuze orthodoxie in de niet-verzuilde categorie**

* $p < 0.05$; ** $p < 0.10$; $N = 43$; χ^2 corrected for non-normality = 5.14 (d.f. = 5); $p = 0.40$; R^2 stemgedrag = 0.39

Het toevoegen van religieuze orthodoxie aan de padmodellen zorgt er voor dat moreel conservatisme in de verzuilde categorie aan kracht inboet voor het verklaren van het stemgedrag. Dit strookt met onze verwachting, omdat de 'voorgegeven' waarden van moreel conservatisme volgens onze theorie deels religieus geïnspireerd zijn; de verzuilde categorie beslaat immers twee confessionele zuilen. Doordat de 'voorgegeven' religieuze waarden nauw samenhangen met sommige moreel conservatieve waarden, verklaren zij een deel van de invloed van moreel conservatisme 'weg'.

Het is voor de toetsing van onze zevende hypothese echter van belang dat moreel conservatisme in de verzuilde categorie nog steeds een sterkere invloed heeft op het

stemgedrag dan in de niet-verzuilde categorie: 0.19 tegenover 0.07. Wanneer we een significantieniveau van tien procent hanteren, hetgeen wegens de zeer geringe steekproefomvang in de niet-verzuilde categorie gerechtvaardigd is, blijkt dat dit verschil bij enkelzijdige toetsing statistisch significant is. De zevende hypothese wordt bevestigd: *moreel conservatisme/progressiviteit* heeft, ook wanneer rekening wordt gehouden met de rol van religieuze orthodoxie, een sterkere invloed op het stemgedrag in de verzuilde categorie dan in de niet-verzuilde categorie.

Uit de padmodellen waar religieuze orthodoxie niet was opgenomen bleek dat autoritarisme het stemgedrag, zoals verwacht, sterker bepaalde in de niet-verzuilde categorie dan in de verzuilde categorie. Dit verschil was echter niet significant. De vraag is of dat na opname van religieuze orthodoxie in de analyse wel het geval is.

Ten opzichte van het model zonder religieuze orthodoxie, is de invloed van autoritarisme op het stemgedrag in de verzuilde categorie nog verder gedaald (tot 0.04). In de niet-verzuilde categorie heeft autoritarisme voor het stemgedrag echter aan verklarende waarde gewonnen (tot 0.17), waarschijnlijk ten gevolge van de sterke afname van de steekproefgrootte. Wanneer we ook dit verschil statistisch onderzoeken, blijkt het bij enkelzijdige toetsing significant te zijn op tien procentniveau. De data bevestigen ook hypothese acht: wanneer rekening wordt gehouden met de invloed van religieuze orthodoxie op het stemgedrag, heeft *autoritarisme/libertarisme* een significant grotere invloed op het stemgedrag in de niet-verzuilde categorie dan in de verzuilde categorie.

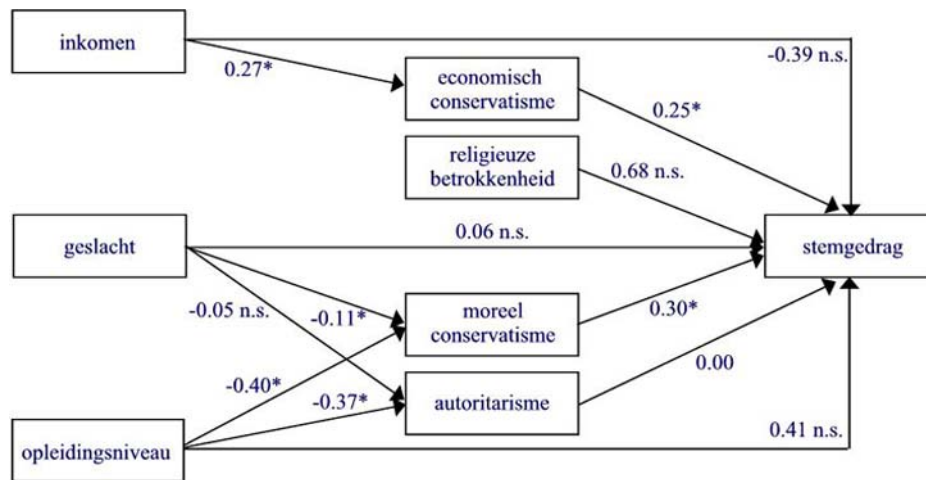
Om te controleren of onze theorie stand houdt, indien rekening wordt gehouden met de rol van ‘voorgegeven’ religieuze waarden, hebben we gekozen voor een indicator van de *internalisering* van dergelijke waarden. Dit is onzes inziens, binnen de mogelijkheden van het beschikbare databestand, de beste keuze. Onze modellen zijn echter grotendeels geïnspireerd op de modellen van Middendorp (1991), waarin religieuze betrokkenheid in plaats van religieuze orthodoxie wordt gebruikt. Ofschoon religieuze orthodoxie volgens ons op theoretische gronden beter bij onze studie past, omdat ze de incorporatie van ‘voorgegeven’ gedachtegoed behelst, hebben we ook, gelijk Middendorp, modellen getoetst waarin religieuze betrokkenheid is opgenomen. Religieuze betrokkenheid behelst de mate van inbedding in een religieuze gemeenschap en kan daarom als indicatief voor de *blootstelling* aan ‘voorgegeven’ religieuze waarden worden beschouwd. Hoewel dit concept theoretisch iets minder valide is, heeft opname in de modellen toch meerwaarde. De analyses met religieuze orthodoxie hadden immers een zeer kleine omvang in de niet-verzuilde categorie, waardoor het goed is om deze te herhalen met een vergelijkbare variabele, om aldus het risico op vertekening te verkleinen.

We toetsen hier de hypothesen negen en tien, die hetzelfde stellen met betrekking tot religieuze orthodoxie, als respectievelijk zeven en acht zeggen over religieuze betrokkenheid. De bijbehorende modellen zijn te vinden in figuur 6.5 en 6.6. De modellen zijn geconstrueerd door religieuze betrokkenheid toe te voegen aan de oorspronkelijke modellen. Evenals in het geval van religieuze orthodoxie, is de steekproef voor de niet-verzuilde categorie erg klein: zesendertig.

Voor deze modellen zijn zowel de parameters als de standaardfouten geschat met WLS, omdat de ML-methode voor het schatten van de parameters resultaten opleverde die praktisch niet mogelijk zijn. Blijkbaar is de gebruikelijke methode voor analyses op basis van een asymptotische covariantiematrix nu, ondanks de kleine steekproefomvang, wel juist. Dit komt waarschijnlijk door het karakter van de in de modellen opgenomen variabele voor religieuze betrokkenheid: dit is een index in plaats van een schaal. Bij de WLS-methode voor het schatten van de modelparameters is reeds in de reguliere χ^2 rekening gehouden met de niet-

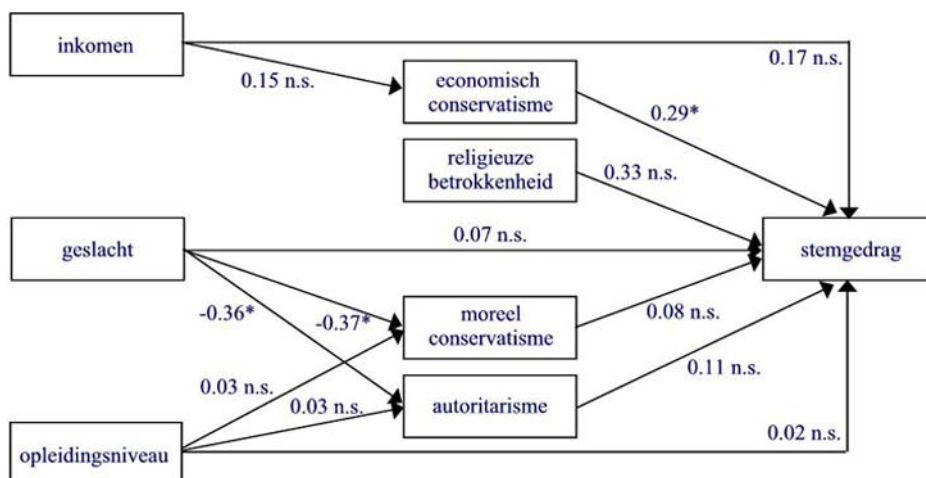
multivariaat normale verdeling van de modelvariabelen. Op basis van deze maat worden ook de modellen met religieuze orthodoxie niet verworpen op vijf procentniveau.

Figuur 6.5 Religieuze betrokkenheid in de verzuilde categorie

* $p < 0.05$; $N = 614$; $\chi^2 = 7.23$ (d.f. = 7); $p = 0.40$; R^2 stemgedrag = 0.53

Figuur 6.6 Religieuze betrokkenheid in de niet-verzuilde categorie

* $p < 0.05$; $N = 36$; $\chi^2 = 11.11$ (d.f. = 7); $p = 0.13$; R^2 stemgedrag = 0.31

Ook wanneer religieuze betrokkenheid in plaats van religieuze orthodoxie in de analyse wordt betrokken, houdt onze theorie stand. Eenzijdige toetsing toont aan dat het verschil tussen de invloed van moreel conservatisme op het stemgedrag in de verzuilde categorie (0.30) en de niet-verzuilde categorie (0.08) significant is op 0.1 procentniveau. Dit bevestigt hypothesenegen. Ook hypothesetien wordt bevestigd: bij eenzijdige toetsing op tien procentniveau, hetgeen gerechtvaardigd is vanwege de geringe steekproefomvang voor de niet-verzuilde categorie, is de invloed van autoritarisme op het stemgedrag in de niet-verzuilde categorie (0.11) significant groter dan in de niet-verzuilde categorie (0.00).

Nu de hypothesen aangaande de centrale concepten van onze studie getoetst zijn, rest ons nog hypothese elf: de directe invloed van religieuze orthodoxie op het stemgedrag is groter in de verzuilde categorie dan in de niet-verzuilde categorie. Omdat volgens onze theorie ‘voorgegeven’ waarden in de verzuilde categorie een grotere rol spelen dan in de niet-verzuilde categorie, en religieuze orthodoxie de internalisering van ‘voorgegeven’ waarden betreft, zou het een extra ondersteuning van onze ideeën betekenen wanneer ook de elfde hypothese wordt bevestigd door de data.

Voor de toetsing kijken we nogmaals naar de figuren 6.3 en 6.4. De directe invloed van religieuze orthodoxie blijkt in de verzuilde categorie (0.33) groter te zijn dan in de niet-verzuilde categorie (0.20). Ten gevolge van de grote standaardfout in de niet-verzuilde categorie blijkt het verschil bij toetsing niet significant, waardoor de hypothese verworpen zou worden. Aan deze toetsing moet echter in dit geval niet te veel waarde worden gehecht, omdat de grootte van de standaardfout in de niet-verzuilde categorie, die het verwerpen van de hypothese veroorzaakt, waarschijnlijk sterk is beïnvloed door de zeer geringe omvang van de steekproef in deze categorie. Wanneer we de soepele benadering van Richardson en Freeman (2003) hanteren, kunnen we wel concluderen dat hypothese elf wordt bevestigd door de empirie. De data suggereren dus in sterke mate dat de directe invloed van religieuze orthodoxie inderdaad groter is in de verzuilde categorie, dan in de niet-verzuilde categorie.

6.4 Conclusie

Wanneer we de analyses uit dit hoofdstuk overzien, blijkt dat vrijwel alle hypothesen door de empirie bevestigd worden. Waar dat in strikte zin niet het geval is – bij hypothese zes en elf – is de aard van het verschil tussen de parameters wel in overeenstemming met onze verwachting, en is zelfs de grootte van dit verschil aanzienlijk. Volgens de minder strikte benadering van Richardson en Freeman (2003) zouden daarom ook deze hypothesen als bevestigd beschouwd worden.

Al met al leveren de analyses uit dit hoofdstuk een sterke ondersteuning voor ons idee dat de invloed op het stemgedrag van de dimensies *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* verschilt tussen verzuilden en niet-verzuilden.

Nu alle hypothesen getoetst zijn, zullen we onze empirische conclusies uit hoofdstuk vijf en zes in het volgende hoofdstuk in verband brengen met onze onderzoeksvragen en de probleemstelling, om vervolgens een beeld te schetsen van de implicaties van onze bevindingen.

Hoofdstuk 7

Conclusies

7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk brengen we de empirische bevindingen uit de vorige hoofdstukken in verband met onze onderzoeksvragen en probleemstelling (7.2). Vervolgens bespreken we de algemene implicaties hiervan (7.3). Tenslotte bespreken we de consequenties van onze bevindingen voor de politieke sociologie (7.4).

7.2 Onderzoeksvragen, probleemstelling en empirie

In hoofdstuk vijf stond de eerste onderzoeksvraag centraal: zijn *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* in Nederland empirisch te onderscheiden, en hoe hangen zij samen? Wij pleiten voor een onderscheid tussen deze waardedimensies omdat volgens onze theorie *moreel conservatisme/progressiviteit* ‘voorgegeven’ waarden betreft, waar *autoritarisme/libertarisme* betrekking heeft op zelfreflexieve waarden. ‘Voorgegeven’ waarden zijn onzes inziens kenmerkend voor een traditionele samenlevingsvorm, terwijl zelfreflexieve waarden in een laatmoderne samenlevingsvorm de hoofdzaak zijn. De respectievelijke dimensies vormen volgens ons in de respectievelijke samenlevingstypen de voornaamste leidraad voor het menselijk denken, voelen en handelen. Onze analyses leveren een antwoord op de eerste onderzoeksvraag. Er blijkt dat de samenhang tussen de dimensies weliswaar aanzienlijk is, maar dat er empirisch inderdaad twee waardedimensies te onderscheiden zijn (hypothese 1). En deze waardedimensies hangen, zoals voorspeld, aan de libertaire zijde van *autoritarisme/libertarisme* aanzienlijk sterker positief samen dan aan de autoritaire kant (hypothese 2).

Het onderscheid wint nog aan validiteit doordat hypothese drie en vier bevestigd worden: ‘voorgegeven’ religieuze waarden hangen slechts met *moreel conservatisme/progressiviteit* samen, en niet met *autoritarisme/libertarisme*, hetgeen impliceert dat *moreel conservatisme/progressiviteit* als enige dimensie ‘voorgegeven’ waarden betreft.

De tweede onderzoeksvraag, die onderwerp is van hoofdstuk zes, brengt onze ideeën over het onderscheid tussen de dimensies in verband met de politieke sociologie: hebben de waardedimensies *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* in Nederland voor verzuilden een andere invloed op het stemgedrag dan voor niet-verzuilden?

De hypothesen vijf, zeven en negen stellen dat de waardedimensie *moreel conservatisme/progressiviteit* een grotere invloed heeft op het stemgedrag in de verzuilde categorie dan in de niet-verzuilde categorie. Deze hypothesen worden allen bevestigd.

Volgens de hypothesen zes, acht en tien heeft de waardedimensie *autoritarisme/libertarisme* een grotere invloed op het stemgedrag in de niet-verzuilde categorie dan in de verzuilde categorie. Het verschil dat hypothese zes voorpelt blijkt qua aard juist te zijn en heeft een aanzienlijke omvang, maar is niet significant. Hypothese zes wordt dan ook slechts volgens de soepele aanpak van Richardson en Freeman (2003) bevestigd. Wanneer echter rekening wordt gehouden met de rol van ‘voorgegeven’ religieuze waarden, zoals in hypothese acht en tien gebeurt, is het verschil wel significant: deze hypothesen worden ook volgens een strikte benadering bevestigd.

De tweede onderzoeksvraag kan dus worden beantwoord op de wijze die wij op theoretische gronden voorspelden: *moreel conservatisme/progressiviteit* heeft voor verzuilden een grotere invloed op het stemgedrag dan voor niet-verzuilden, terwijl voor *autoritarisme/libertarisme* het omgekeerde geldt.

Uit het bovenstaande blijkt dat ‘voorgegeven’ waarden in de verzuilde samenlevingsvorm van grotere invloed zijn op het stemgedrag dan in een niet-verzuilde samenlevingsvorm. Deze bevinding zou aan validiteit winnen wanneer ook ‘voorgegeven’ religieuze waarden in de verzuilde categorie een grotere directe invloed hebben op het stemgedrag dan in de niet-verzuilde categorie. Dit is wat de overgebleven hypothese elf stelt. Deze hypothese wordt volgens de strikte benadering verworpen. Dit is echter waarschijnlijk een gevolg van een te geringe steekproefomvang voor de niet-verzuilde categorie. Het is daarom gerechtvaardigd de soepele aanpak van Richardson en Freeman (2003) te volgen, volgens welke de hypothese wordt bevestigd, aangezien de aard van het verschil overeenkomt met de hypothese, en het verschil een aanzienlijke grootte heeft.

Samenvattend kan worden gesteld dat beide onderzoeksvragen overeenkomstig onze theorie worden beantwoord. De waardedimensies *moreel conservatisme/progressiviteit* en *autoritarisme/libertarisme* kunnen empirisch van elkaar worden onderscheiden, en beide hebben in Nederland voor verzuilden een andere invloed op het stemgedrag dan voor niet-verzuilden. Dit verschil in invloed op het stemgedrag komt overeen met onze voorspellingen. Wat betekenen deze uitkomsten nu voor onze probleemstelling, die luidt:

Zijn in een traditionele samenlevingsvorm ‘voorgegeven’ waarden belangrijker dan in een laatmoderne samenlevingsvorm, terwijl voor zelfreflexieve waarden het tegengestelde geldt?

De dimensie *moreel conservatisme/progressiviteit* betreft, zoals gezegd, ‘voorgegeven’ waarden. De dimensie *autoritarisme/libertarisme* daarentegen, behelst zelfreflexieve waarden. Verder kan de verzuilde samenlevingsvorm als traditioneel worden beschouwd, omdat de zuilen richtinggevende kaders voor denken, voelen en handelen aan hun leden ‘voorgegeven’ door middel van de bindende ideologie. Volgens dezelfde zienswijze maken niet-verzuilden deel uit van een laatmoderne samenlevingsvorm, aangezien zij dergelijke leidraden ontberen. We kunnen daarom uit onze antwoorden op de onderzoeksvragen afleiden dat ‘voorgegeven’ waarden in de traditionele samenlevingsvorm van grotere invloed op het stemgedrag zijn dan in de laatmoderne samenlevingsvorm, terwijl het omgekeerde geldt voor zelfreflexieve waarden. Wanneer we vervolgens de mate waarin mensen hun stem op bepaalde waarden baseren als indicatief beschouwen voor het belang dat zij aan deze waarden toekennen, kunnen we de probleemstelling bevestigend beantwoorden.

7.3 Implicaties van de bevindingen

Het door ons gemaakte onderscheid tussen ‘voorgegeven’ en zelfreflexieve waarden is gebaseerd op het moderniseringsproces, zoals dat door veel wetenschappers is beschreven. (zie Dassen, 1999; Giddens, 1994; Heelas, 1996; Hooghe & Houtman, 2003; Lash, 1994; Zijdeveld, 2000). Zij hebben de overtuiging gemeen dat het zin- en richtinggevende karakter van basisinstituten, ten gevolge van het moderniseringsproces, aan kracht inboet. Hierdoor is het laatmoderne individu volgens hen ‘sterker dan voorheen zelf gedwongen (...) [om] keuzes te maken op professioneel, levensbeschouwelijk of politiek gebied.’ (Hooghe & Houtman, 2003: 115) Dit idee wordt door onze studie ondersteund. Waar de duidelijke, ‘voorgegeven’,

waarden van de zuilideologieën eroderen, treden zelfreflexieve waarden op de voorgrond. Het door de zuilideologieën ‘voorgegeven’ patroon van denken, voelen en handelen, verliest de grond onder zijn voeten. Hierdoor kan het laatmoderne individu voor het bepalen van zijn koers nog slechts afgaan op zijn innerlijke toetssteen (cf. Heelas, 1996: 2).

De diverse auteurs komen tot dezelfde conclusie, wanneer zij stellen dat door het wegvallen van richtinggevendende instituties een contingente en onordelijke wereld overblijft, die multi-interpretabel is. Het Ene, Ware en het Goede zijn niet langer direct herkenbaar, en sluiten daarnaast ook steeds minder op elkaar aan. Het individu bevindt zich in een samenleving waarin contingente, strijdige, niet-hiërarchische waarden steeds meer het publieke domein en debat zijn gaan beheersen.

Dit proces impliceert echter geen toestand van volledige fragmentatie, waarin geen enkel patroon meer te herkennen is (cf. Hooghe & Houtman, 2003). Om de mogelijke opkomst van een ander waardepatroon te onderzoeken, hebben wij gebruik gemaakt van Zijdervelds stelling dat het abstracte, bureaucratische karakter van de instituties van de laatmoderne samenleving gevoelens van vervreemding en anomie veroorzaakt (2000: 201). Het ervaren van respectievelijk een overschot of een tekort aan controle van deze instituties, is hiervoor verantwoordelijk. Doordat zin- en richtinggevendende instituties ontbreken, waardoor individuen vervreemding en anomie ervaren, lijkt een ander, zelfreflexief, waardepatroon binnen de laatmoderne samenleving centraal te komen staan. Dit gaat ten koste van het patroon van waarden die werden ‘voorgegeven’ door de instituties die de traditionele samenlevingsvorm kenmerkten.

Ons onderzoek ondersteunt de theoretische vermoedens omtrent de rol van waardepatronen in het moderniseringsproces. In dit proces lijken ‘voorgegeven’ waarden inderdaad aan belang in te boeten. Er komt hier volgens onze uitkomsten echter een patroon van zelfreflexieve waarden voor in de plaats.

Zelfreflexieve waarden, met vervreemding en anomie als achtergronden, lijken steeds meer hun stempel te drukken op de laatmoderne samenleving. Het publieke en politieke discours zal hierdoor steeds meer worden bepaald.

7.4 De opkomst van een zelfreflexief waardepatroon en de politieke sociologie

Het onderzoek naar stemgedrag heeft aangetoond dat, naast de klassenpositie die men bezit, ook de attitude jegens allerlei culturele vraagstukken een determinant is voor de stem die men uitbrengt (Achterberg, 2003, 2004a, 2004b; Achterberg & Houtman, 2003, 2004; Houtman, 2003). Cultureel stemgedrag zou sinds de Tweede Wereldoorlog het stemgedrag op basis van klassenpositie steeds meer naar de achtergrond hebben gedrongen (Clark & Lipset, 2001; Clark, Lipset, & Rempel, 2001; Nieuwbeerta, 1996, 2001; Pakulski & Waters, 1996). Recentere studies hebben echter aan het licht gebracht dat stemgedrag op basis van klassenpositie en stemgedrag op basis van attitudes jegens culturele vraagstukken naast elkaar bestaan, en dat dit door eerdere conceptualiseringen verborgen bleef (Achterberg & Houtman, 2003, 2004; Houtman, 2003). Hierbij is cultureel stemgedrag echter zelf niet aan voldoende verdere inspectie onderworpen, waardoor de implicaties van een grote omwenteling die zich in de afgelopen decennia in westerse samenlevingen heeft voltrokken, onvoldoende onderkend zijn. Dit is opmerkelijk omdat, zoals in de vorige paragraaf is opgemerkt, de cultuursociologie de afgelopen decennia een flinke stapel literatuur heeft geproduceerd om deze verandering te beschrijven.

Onze studie kan worden beschouwd als een empirisch onderzoek naar de houdbaarheid van deze cultuursociologische ideeën, maar ook als poging om inzichten uit de cultuursociologie op te nemen in de politieke sociologie. Doordat in een laatmoderne samenlevingsvorm

zelfreflexieve waarden de plek innemen van 'voorgegeven' waarden, gaan moderniseringsprocessen samen met een overgang van traditioneel naar laatmodern stemgedrag. Deze transitie heeft ook zijn stempel gedrukt op de politieke arena. De opkomst van zowel 'nieuw links' als 'nieuw rechts' hangt nauw samen met de opkomst van laatmodern stemgedrag. Deze stromingen zijn elkanders tegenstander aangaande vele, met name culturele, vraagstukken in het politieke debat. Maar zij delen ook iets met elkaar: hetgeen Zijderveld heeft betiteld als de 'anti-institutional mood' (2000: 13). Hoe dit in beide kampen wordt beleefd is verschillend. Het libertaire, 'nieuw linkse', kamp lijkt beducht voor het beklemmende karakter van de basisinstituties binnen de samenleving. Het is bevreesd voor de remmende werking van deze instituties op de emancipatie van het individu. Dit terwijl het autoritaire kamp, beter bekend als 'nieuw rechts', ontevreden is met de basisinstituties binnen de samenleving omdat zij niet langer in staat zijn om een rigide sociale orde af te dwingen. Toekomstige studies naar het stemgedrag dienen rekening te houden met het beschreven karakter van de laatmoderne samenleving. Afgaande op onze uitkomsten, lijken vervreemding en anomie de achtergrond van de tegenstelling tussen 'nieuw links' en 'nieuw rechts' in de politieke arena. Het moderniseringsproces leidt volgens deze studie niet tot een, vaak bepleite, 'postmoderne soep' waarin geen enkel consistent waardepatroon te ontdekken valt (cf. Gibbins, 1989: 23-4; Hellemans, 1990: 255-6). Een laatmodern patroon van zelfreflexieve waarden, gevoed door gevoelens van vervreemding en anomie, lijkt bij voortschrijdende modernisering de plaats in te nemen van een traditioneel 'voorgegeven' waardepatroon. Een algemeen onbehagen met de samenleving als geheel is zo gezien de nieuwe drijvende kracht achter de politieke strijd. Dit zou ten koste gaan van duidelijke en vastomlijnde leerstellingen die voortkomen uit confessionele of seculiere ideologieën. Teneinde het hedendaagse stemgedrag goed te doorgronden, dient terdege rekening te worden gehouden met het verschil tussen 'voorgegeven' en zelfreflexieve waardepatronen.

Noten

---

¹ Overall waar ‘hij’ of ‘hem’ staat mag vanzelfsprekend ook ‘zij’ respectievelijk ‘haar’ worden gelezen. Voor ‘zijn’ ligt dit moeilijker: hiervoor mag ‘haar’ worden gelezen, maar alleen daar waar het fungeert als bezittelijk voornaamwoord.

² Wanneer we een waardedimensie aanduiden, zullen we, omwille van de duidelijkheid, in het vervolg haar naam cursiveren.

³ Volledigheidshalve dient te worden vermeld dat de constructie van de F-schaal op de eerste plaats beoogde een instrument te creëren voor het meten van ethnocentrisme en antisemitisme zonder dat de schaal dit verried, en zonder het opnemen van etnische minderheden in de items. In de tweede plaats beoogde de schaal antidemocratische of (pre)fascistische trekken te meten. De exacte eigenschap van de F-schaal is echter onder debat (zie bijvoorbeeld Lutterman & Middleton, 1970; McDill, 1961; Srole, 1956). Dit omdat de items op de F-schaal worden onderverdeeld in acht categorieën die lang niet allemaal direct betrekking hebben op orde. Onzes inziens heeft Gabennesch (1972) de beste theoretische invulling gegeven aan de eigenschap die de F-schaal tracht te meten. De reden hiervoor is dat alle categorieën die zijn opgenomen in de F-schaal, ook die niet direct met sociale orde te maken hebben, hiermee goed kunnen worden begrepen. Het gebrek aan 'breadth of perspective' heeft invloed op alle categorieën. Het gereificeerde wereldbeeld dat als een gevolg van dit gebrek kan worden beschouwd, doet autoritaire trekken op de voorgrond treden. Gabennesch beschrijft dit als volgt:

When social reality is viewed in dereified terms, that is, as an ongoing human product, it is seen as legitimately subject to human efforts tot participate in its construction and reconstruction. Reification, in contrast, discourages, or obviates any activity which would tamper with a social world that is superordinate and infused with transcendental authority. In other words, a reified world is self-justifying. Being morally and ontologically superior tot men, it demands that men strife to adjust themselves to it. Reified institutions or institutional orders admit of no legitimate compromises, deviations, or alternatives. They are established, absolute, and external to man in origin and character. The possibility of reification derives from the “objectification” of social institutions. (1972: 864)

⁴ Persoonlijke communicatie met Peter Achterberg, juli 2004.

⁵ Alle items zijn Likert-items, behalve M10 en M12, die een dichotoom karakter hebben.

⁶ Het betreft hier ook items die niet direct met sociale orde te maken hebben. De reden dat deze toch zijn opgenomen, is dat zij alle verbonden zijn met het idee dat er in de samenleving als geheel iets mis is. Ze beslaan, met andere woorden, het macroniveau. Zie ook blz. 11 en noot 3.

⁷ Adorno et al. omschrijven ‘anti-intracement’ als “Opposition to the subjective, the imaginative, the tenderminded.” (1950: 228).

⁸ Vraag 146, variabele 275.

⁹ Vraag 205, variabele 461.

¹⁰ Vraag 206, variabele 462.

¹¹ Vraag, respectievelijk variabele, 6, 7 en 8.

¹² Respectievelijk de vragen 119, 121 en 123, en de variabelen 198, 201 en 204.

¹³ Vraag 1, variabele 1.

¹⁴ We hadden de intentie om ook leeftijd (vraag 2, variabele 2) als controlevariabele op te nemen. Deze variabele bleek echter in de padmodellen geen significante effecten te hebben en veroorzaakte een verslechtering van de modelfit. Derhalve hebben we besloten om hem niet in de modelanalyses op te nemen.

¹⁵ Vraag 112, variabele 188.

¹⁶ Vraag 37, variabele 42.

¹⁷ Vraag 152, variabele 281.

¹⁸ Vraag 153, variabele 282. De antwoordcategorie ‘blanco/ongeldig’ hebben we als ‘missing value’ aangemerkt.

¹⁹ Vraag 156 en 159, variabelen 290, 291 en 322.

²⁰ Op basis van vraag 148, variabele 277. Een stem op een partij is gecodeerd als 1, en geen stem of een blanco stem als 0. De overige antwoorden zijn als ‘missing value’ aangemerkt.

²¹ De covarianties van de meetfouten van de volgende items zijn in navolging van Fleishman (1988) vrijgezet: de meetfouten van items M8, M9, M10 en M12 omdat zij bestaan uit twee antwoordcategorieën in plaats van vijf de meetfouten van items M7 en M11 omdat zij bestaan uit drie antwoordcategorieën in plaats van vijf de meetfouten van items M1, M7 en M11 omdat zij worden gekenmerkt door contingentie de meetfouten van items A1, A4, A5 en M9 omdat zij worden gekenmerkt door sterke rigiditeit de meetfouten van items M1, M2, M3, M9, M10 en M12 omdat zij allen betrekking hebben op seksualiteit

²² In alle modellen zijn de covarianties van de meetfouten van de drie endogene verklarende variabelen – economisch conservatisme, moreel conservatisme en autoritarisme – vrijgezet. Dit is omwille van de overzichtelijkheid niet weergegeven in de figuren.

---

²³ De formule voor de variantie van het verschil tussen twee parameters b_1 en b_2 is:
 $\text{var}(b_2 - b_1) = \text{var}(b_2) + \text{var}(b_1) - 2 \cdot \text{cov}(b_2, b_1)$. De standaardfout van het verschil tussen b_1 en b_2 is hier de vierkantswortel van. Bij enkelzijdige toetsing is het verschil tussen b_1 en b_2 significant op vijfprocentniveau, wanneer het verschil tussen b_1 en b_2 groter is dan 1.65 maal de standaardfout van het verschil tussen b_1 en b_2 . Voor andere significantieniveaus gelden andere vermenigvuldigingsfactoren.

Literatuur

- Achterberg, P. (2003). *Class Voting and The New Political Culture*. Ongepubliceerd manuscript.
- Achterberg, P. (2004a). Klassegebonden stemgedrag en de nieuwe politieke cultuur. Stemgedrag en de saillantie van politieke issues in partijprogramma's. *Tijdschrift voor sociologie*, 25(3), 335-353.
- Achterberg, P. (2004b). *U.S. Class Voting and Cultural Voting in an Age of New Politics*. Ongepubliceerd manuscript.
- Achterberg, P., & Houtman, D. (2003). Het spook van de rechtse arbeidersklasse: Een culturele verklaring voor 'tegennatuurlijk' stemgedrag. *Sociologische Gids*, 50(1), 8 - 25.
- Achterberg, P., & Houtman, D. (2004). *Class, Culture, and Politics. Cultural Capital and Its Political Implications*. Paper gepresenteerd bij Collapsing Cultural Canons: Elite Culture, Popular Culture, and Politics in Late Modernity, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Marseille, Frankrijk.
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. L., & Nevitt Sanford, R. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Row.
- Aupers, S. D., Houtman, D., & van der Tak, I. (2003). "Gewoon worden wie je bent." Over authenticiteit en anti-institutionalisme. *Sociologische Gids*, 50(2), 203-223.
- Bentler, P. M., & Bonnet, D. G. (1980). Significance Tests and Goodness of Fit in the Analysis of Covariance Structures. *Psychological Bulletin*, 88(3), 588-606.
- Berger, P. L., Berger, B., & Kellner, H. (1974). *The homeless mind: modernization and consciousness*. New York: Vintage Books.
- Blom, J. C. H. (1985). Onderzoek naar verzuiling in Nederland. Status quaestionis en wenselijke ontwikkeling. In J. C. H. Blom & C. J. Misset (red.), *'Broeders Sluit U aan'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
- Buiting, M. H. J. (2000). *Maatschappijgeschiedenis van de 19^e en 20^e eeuw*. Ongepubliceerd manuscript, Rotterdam.
- Byrne, B. M. (1998). *Structural equation modeling with LISREL, PRELIS, and SIMPLIS : basic concepts, applications, and programming*. Mahwah: Erlbaum.
- Clark, T. N., & Lipset, S. M. (2001). Are Social Classes Dying? In T. N. Clark & S. M. Lipset (red.), *The Breakdown of Class Politics, A Debate on Post-Industrial Stratification* (pp. 39-54). Washington: Woodrow Wilson Center Press.

- Clark, T. N., Lipset, S. M., & Rempel, M. (2001). The Declining Political Significance of Social Class. In T. N. Clark & S. M. Lipset (red.), *The Breakdown of Class Politics, A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington: Woodrow Wilson Center Press.
- Dassen, P. (1999). *De onttoovering van de wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland, 1890-1920*. Amsterdam: G.A. van Oorschot.
- Dekker, P., & Ester, P. (1990). Ideological identification and (de)pillarisation in the Netherlands. *Netherlands' Journal of Social Sciences*, 26(2), 168 - 185.
- Dekker, P., & Ester, P. (1993). *Social and Political Attitudes in Dutch Society* (Vol. 16). Rijswijk: SCP.
- Flanagan, S. C., & Lee, A.-R. (2003). The New Politics, Culture Wars, and the Authoritarian-Libertarian Value Change in Advanced Industrial Democracies. *Comparative Political Studies*, 36(3), 235 - 270.
- Fleishman, J. A. (1988). Attitude Organization in the General Public: Evidence for a Bidimensional Structure. *Social Forces*, 67(1), 159-184.
- Foucault, M. (2001 [1975]). *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis* (Vertalerscollectief Historische Uitgeverij Groningen, Vert.). Groningen: Historische Uitgeverij.
- Gabennesch, H. (1972). Authoritarianism as World View. *American Journal of Sociology*, 77(5), 857-875.
- Gibbins, J. R. (1989). Contemporary Political Culture: an Introduction. In J. R. Gibbins (red.), *Contemporary Political Culture. Politics in a Postmodern Age* (pp. 1-30). London, Newbury Park, New Delhi: SAGE Publications.
- Giddens, A. (1994). Living in a Post-Traditional Society. In U. Beck, A. Giddens & S. Lash (red.), *Reflexive Modernisation: politics, tradition and aesthetics in the modern social order* (pp. 56 - 109). Stanford: Stanford University Press.
- Heelas, P. (1996). Introduction: Detraditionalization and its Rivals. In P. Heelas, S. Lash & P. Morris (red.), *Detraditionalization. Critical Reflections on Authority and Identity* (pp. 1-20). Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Hellemans, S. (1990). *Strijd om de moderniteit: sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Hooghe, M. R. J., & Houtman, D. (2003). Omstreden instituties. *Sociologische Gids*, 50(2), 115 -130.
- Houtman, D. (2003). *Class and politics in Contemporary Social Science, "Marxism Lite" and Its Blind Spot for Culture* (S. Gogol, Vert.). New York: Aldine de Gruyter.

- Houtman, D. (2004, 19-04). *Op de ruïnes van de traditie. Individualisering, culturele verandering en de toekomst van de sociologie*. Paper gepresenteerd bij De toekomst van de sociologie.
- Jöreskog, K. G., & Sörbom, D. (1993). *LISREL 8: Structural Equation Modeling with the SIMPLIS Command Language* (5 ed.). Lincolnwood: Scientific Software International, Inc.
- Jöreskog, K. G., Sörbom, D., Du Toit, S., & Du Toit, M. (1999). *Lisrel 8: New Statistical Features*. Chicago: Scientific Software International, Inc.
- Lash, S. (1994). Replies and Critiques. In U. Beck, A. Giddens & S. Lash (red.), *Reflexive Modernisation: politics, tradition and aesthetics in the modern social order* (pp. 174-215). Stanford: Stanford University Press.
- Luterman, K. G., & Middleton, R. (1970). Authoritarianism, Anomia, and Prejudice. *Social Forces*, 48(4), 485-492.
- Lyotard, J. F. (1987 [1979]). *Het postmoderne weten: een verslag* (C. Janssen & D. Veerman, Vert.). Kampen: Kok Agora.
- McDill, E. L. (1961). Anomie, Authoritarianism, Prejudice, and Socioeconomic Status: An Attempt at Clarification. *Social Forces*, 39(3), 239-245.
- Middendorp, C. P. (s.d.). *Culturele veranderingen in Nederland 1958-1975 – CV'58'75 [computer file, P0216]*. Amsterdam: Steinmetz-archief.
- Middendorp, C. P. (1991). *Ideology in Dutch Politics. The democratic system reconsidered 1970-1985*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Nieuwbeerta, P. (1996). The Democratic Class Struggle in Postwar Societies: Class voting in Twenty Countries, 1945-1990. *Acta Sociologica*, 39(4), 345 - 383.
- Nieuwbeerta, P. (2001). The Democratic Class Struggle in Postwar Societies, Traditional Class Voting in Twenty Countries 1945 - 1990. In T. N. Clark & S. M. Lipset (red.), *The Breakdown of Class Politics, A Debate on Post-Industrial Stratification* (pp. 121 - 135). Washington: Woodrow Wilson Center Press.
- Noordegraaf-Eelens, L. (2004). *De overspelige bankier. Van Homo Economicus tot Übermensch*. Kampen: Klement.
- Pakulski, J., & Waters, M. (1996). *The Death of Class* (1 ed.). London: SAGE Publications Ltd.
- Richardson Jr., L. E., & Freeman, P. K. (2003). Issue salience and gender differences in congressional elections, 1994-1998. *The Social Science Journal*, 40(3), 401-417.
- Srole, L. (1956). Social Integration and Certain Corollaries: An Exploratory Study. *American Sociological Review*, 21(6), 709-716.

Witte, H. de, & Billiet, J. (1999). Economic and cultural conservatism in Flanders: In search of concepts, determinants and impact on voting behaviour. In H. de Witte & P. Scheepers (red.), *Ideology in the Low Countries. Trends, Models and Lacunae* (pp. 91-120). Assen: Van Gorcum.

Zijderveld, A. C. (2000). *The Institutional Imperative. The Interface of Institutions and Networks*. Amsterdam: Amsterdam University Press.